Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

Кваліфікаційна робота бакалавра

З теми «УЧАСТЬ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН УКРАЇНСЬКОЇ РСР В РОКИ 2 СВІТОВОЇ ВІЙНИ»

Виконав: студент IV курсу
Спеціальності 032 Середня освіта
(Історія та археологія)
Денної форми навчання
Групи: IstA1-B22
МАЗЕІН Ілля

Науковий керівник:
доктор історичних наук,
академік Національної академії наук вищої освіти України
ФІЛІНЮК Анатолій Григорович

Рецензент:

Кам'янець-Подільський 2026

ЗМІСТ

ВСТУП……..….....3
Розділ 1. ОГЛЯД НАУКОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА
ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛ І МЕТОДІВ ДОСЛІДЖЕННЯ.....6
Розділ 2. НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ УКРАЇНИ НА
ФРОНТАХ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 1939–1945 РР.....15
Розділ 3. ПРЕДСТАВНИКИ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН У
СКЛАДІ РАДЯНСЬКОГО ПІДПІЛЛЯ І ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ.....24
Розділ 4. НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ
УКРАЇНСЬКОЇ РСР В РУСІ ОПОРУ ОУН-УПА.....39
ВИСНОВКИ.....49
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....51
ДОДАТКИ.....59

ВСТУП

Актуальність дослідження. Історична пам'ять «формується в контексті актуальних воєнних подій, а також через пригадування досвіду минулих війн XX ст. (Першої та Другої світової) і водночас у дискусіях довкола української національної ідентичності і мовної свідомості, літературної пам'яті, уявлень про те, хто такі українці, чим вони відрізняються від росіян та білорусів, що таке Україна у світлі постколоніального / постімперського досвіду, яке її місце в сучасній Європі та у світі» [37, с.12-13].

Проблеми участі України в Другій світовій війні посідають одне з центральних місць у новітній вітчизняній історіографії [47, с.7]. Адже ця війна на території СРСР велась переважно на теренах України та Білорусі і майже не торкнулася власне Росії [61, с.161]. Звернення до українського виміру Другої світової війни «дає змогу відтворювати загальні та одиничні соціальні ідентичності, незвичні соціальні дії, насамперед ті, які відбуваються в умовах катаклізмів, обстановці конкуренції чи проявів солідарності» [65, с.20]. При виборі теми ми виходили з того, що український народ – цілком виправданий суб'єкт історії, який виніс на собі тягар цієї людиноненависницької війни. Разом з тим, в її історії, як і в багатовіковій історії України національні меншини, які проживають на території України, «розглядаються і розуміються як невід'ємна частина української історії, а не просто як супротивники етнічних українців у їхній власній віковій боротьбі за національне виживання» [41, с.V]. А це означає, що й вони об'єктивно брали участь у різних формах у подіях Другої світової війни.

Актуальність питання про роль національних меншин Української РСР в роки Другої світової війни зумовлена її значенням для розуміння, які національності проживали на її території, яке до них було ставлення під час війни та міжнародної наукової співпраці. Дослідження теми в Польщі, Україні, Словаччині та Німеччині не лише поглиблюють знання про події

Другої світової війни, але й сприяють формуванню спільної історичної пам'яті. Адже «нації Центральної та Східної Європи, безсумнівно, несли найбільший тягар війни в Європі, поразка Гітлера стала можливою лише завдяки доблесті та історичним жертвам усіх країн-союзників» [61, с.162]. Тема залишається відкритою для подальших міждисциплінарних досліджень, що робить її актуальною в сучасному академічному середовищі.

Об'єктом дослідження обрано Другу світову війну на території України.

Предметом дослідження визначено участь національних меншин України у боротьбі з окупаційними режимами на її теренах.

Географічні межі охоплюють територію Української РСР та українські землі, що входили до сусідніх держав.

Хронологічні рамки охоплюють період Другої світової війни – 1939–1945 рр.

Мета роботи полягає у висвітленні участі українських меншин України в роки Другої світової війни, зокрема їхнього внеску у збройну боротьбу на фронтах, участі в партизанському русі та підпільній діяльності, а також аналізі становища цивільного населення в умовах нацистської окупації та радянської національної політики воєнного часу. Для досягнення поставленої мети мною сформовано подальші **завдання**:

– охарактеризувати наукову літературу, джерела і методи дослідження проблеми;

– дослідити участь меншин національних меншин України на фронтах Другої світової війни 1939–1945 рр.;

– розкрити внесок представників національних меншин у складі радянського підпілля і партизанського руху;

– проаналізувати участь національних меншин Української РСР в русі Опору ОУН-УПА в роки Другої світової війни.

Методологічна основа дослідження спирається на такі універсальні принципи, як: історизму, науковості, об'єктивності, системності. У роботі

використані загальнонаукові (аналізу, синтезу) та конкретно-історичні (порівняльно-історичний, історико-ретроспективний, історико-статистичний, історико-хронологічний) методи навчання. Застосування цього інструментарію створило умови для досягнення мети та виконання окреслених дослідницьких завдань.

Елементи наукової новизни полягають у спробі узагальнення історичних джерел і накопиченого істориками теоретичного і фактографічного матеріалу про те, якою була участь національних меншин Української РСР у Другій світовій війні 1939–1945 рр.

Практичне значення. Отриманні результати можуть бути використані для підготовки до практичних занять із дисциплін «Історія України», «Військова історія України», а також для написання наукової статті.

Апробація роботи. Окремі положення роботи були висвітлені на звітній науковій конференції «Історичні дослідження в Україні: здобутки і перспективи», яка відбулася 9 квітня цього року. Планується наукова публікація за результатами виступу.

Структура роботи відповідає чинним вимогам і поставленим дослідницьким завданням. Дослідження складається з вступу, 4-х розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури з 68 позицій, додатків й нараховує 50 сторінок основного тексту.

Розділ 1
ОГЛЯД НАУКОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛ І МЕТОДІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

Питання участі України в Другій світовій війні узагальнено вперше було розкрито в тритомному фундаментальному виданні «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.», що побачило світ у 1967–1969 рр. і вирізнялося ідеологічною упередженістю та ігноруванням або мінімізацією складних аспектів національного виміру війни. Проте воно не охоплювало всього періоду Другої світової війни з акцентом на вирішальну роль Радянського Союзу в досягненні перемоги над гітлерівською Німеччиною та виключно негативною конотацією щодо українського націоналістичного підпілля. Зокрема, в другому томі видання йдеться про роль України як одного з головних театрів воєнних дій і підкреслюється внесок українського народу в досягнення корінного перелому. Акцентується на єдності фронту і тилу, героїзм Червоної армії та партизанів, а також «зрадницьку» природу колабораціонізму. Між тим, колективна праця містить великий фактичний матеріал, який досі використовується як джерело статистики та опису окремих операцій. З іншого боку, як ілюстрація офіційного радянського наративу, який вимагає критичного аналізу та доповнення альтернативними джерелами й інтерпретаціями.

Серед перших праць про участь молоді у Великій Вітчизняній війні на регіональному рівні вийшла в світ у 1960 р. монографія М. Матвійчука і Г. Міщенко «Вихована партією. Комсомол і молодь Житомирщини у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.)» [43]. Спробу проаналізувати радянсько-польські взаємини в 1939–1945 рр. зробив у 1963 р. І. Кундюба а однойменній монографії [40].

В 1970 р. була опублікована монографічна праця І. Бречака, В. Клокова та А. Русака «Під прапором інтернаціоналізму» [22]. Її автори поєднали

кілька підходів: нарисово-біографічний (детально відтворили долю окремих учасників), хронологічно-описовий (послідовно висвітлили бойові операції) та агітаційно-публіцистичний з обов'язковим цитуванням документів КПРС. Книга слугує типовим зразком радянської науково-популярної історіографії доби «розвиненого соціалізму» – жанру, що поєднував реальну дослідницьку роботу з архівними документами з обов'язковою ідеологічною надбудовою. Проте праця становить певну цінність передусім як джерело (мемуарні свідчення, імена учасників, описи конкретних операцій), а не як взірець методології. Як і в першому випадку, дослідникам необхідно використовувати її критично, перехресно перевіряючи факти з незалежними джерелами. Вона має як плюси у вигляді цінної інформації щодо участі національних меншин в роки Другої світової війни, так і мінуси у формі підпорядкованості радянській концепції «пролетарського інтернаціоналізму».

У 1984 р. працю про героїв Радянського Союзу з Одеської області опублікували А. Абрамов і В. Бульба [16].

Для нас цікавою також стала стаття В. Єгорова і П. Кундарова «Про перехід військовослужбовців 1-ї Словацької запасної дивізії на бік одеських партизанів (1944 р.)» [30].

Аналіз створеної вітчизняними вченими наукової літератури з обраної теми і залучених джерел засвідчує, з одного боку, про зростаючий інтерес істориків і краєзнавців до проблеми участі України в Другій світовій війні, з іншого – накопичення ключових теоретичних положень і значного фактичного матеріалу з висвітлення різних її аспектів, який дає можливість зробити спробу сформувати узагальнене розуміння того, яку участь у ній брали не тільки власне українці, а й представники національних меншин, котрі проживали на території України в 1939–1945 рр. Завдяки цьому «Україна наблизилася до тієї вирішальної межі своєї історії, коли винятково важливої ваги набули дослідження, покликані осмислити завдання нашого народу в континуумі міжнародного виміру, з'ясувати домінанту історичного

розвитку та виявити пріоритетні зв'язки між внутрішнім і зовнішньополітичним поступом країни, її всесвітній контекст» [47, с. 7].

Найбільший внесок у вивчення і наукову реконструкцію проблеми зробили Я. Антонюк, Д. Вєдєнєєв, О. Вовк, С. Волянюк, В. В'ятрович, П. Гай-Нижник, О. Гриценко, В. Грицюк, В. Жилюк, І. Жуковський, О. Іщук, А. Кентій, М. Коваль, В. Ковальчук, С. Кокін, М. Кугутяк, С. Кульчицький, О. Лисенко, В. Литвин, І. Марчук, Н. Мизак, Г. Папакін, І. Патриляк, Р. Пилявець, В. Сергійчук, М. Слободянюк, Г. Стародубець, В. Ухач, Ю. Шаповал, Ю. Щур. Із числа науково-педагогічних працівників Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка чимало в цьому плані роблять професори О. Завальнюк, О. Комарніцький, А. Філінюк, доцент С. Олійник, випускники університету М. Вавринчук, Ю. Клімчук, Ю. Олійник і В. Ярич.

Для об'єктивного наукового розуміння питання важливе теоретико-методологічне значення мають сучасні узагальнюючі праці: «Від Рейхстагу до Іводзіми. У полум'я війни. Україна та українці у Другій світовій» (автори В. В'ятрович, С. Громенко, М. Майоров та ін.) [24], «Звитяга і жертовність. Українці на фронтах Другої світової війни» (І. Жуковський, О. Лисенко) [46], «Друга світова. Непридумані історії (не) наша, жива, інша» (В. Кіпіані, Р. Малко, О. Коцарев та ін.) [34], «Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.)» (М. Коваль) [36], «Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. Кн. 1» (голова ред. кол. В. Смолій) [58], «Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. Кн. 2» (голова ред. кол. В. Смолій) [59], «Україна в епіцентрі протистояння світових систем (1939–1990)» [60].

На сучасній теоретико-методологічній і широкій джерельній основі створені фундаментальні тематичні праці про ОУН-УПА «Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історичні нариси» (відповідальний редактор С. Кульчицький) [48], І. Патриляка «Перемога або смерть. Український визвольний рух у 1939–1960 роках» [49],

Г. Стародубець «Українське повстанське запілля: (2-га пол. 1943 – поч. 1946 рр.)» [57]. Ґрунтовну монографію історіографічного плану опублікував М. Слободянюк «Антифашистський рух опору в Україні (1939–1945 рр.)» [54], що дає можливість простежити процес вивчення обраної проблеми у вітчизняній історичній літературі.

Цікавим фактичним матеріалом регіонального спрямування насичені праці М. Вавринчука, Ю. Олійника, П. Смоленюка та Ю. Телячого «Воєнне лихоліття на Поділлі (1941–1945 рр.)» [23], С. Волянюка «Над Збручем: Кам'янець-Подільська група УПА на Тернопільщині (друга половина 1944 р.)» [25], В. Жилюка «Діяльність ОУН та УПА на Житомирщинні у 1941–1955 рр.» [28], А. Мальгіна «Партизанское движение Крыма и «татарский вопрос» 1941–1944 гг.» [42], Н. Мизака «Подільський рубікон ОУН (по обидві сторони Збруча» [44], Ю. Щура «Нарис історії діяльності Організації Українських Націоналістів на Східноукраїнських землях» [68].

Краще осмислити та зрозуміти місце євреїв України в період Другої світової війни допомогли колективні праці А. Круглова, А. Уманского та І. Щупака «Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», губернаторство «Транснистрия» [38], «Катастрофа і опір українського єврейства (1941–1944). Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні» (ред.-упор. С. Єлісаветський) [33] та монографія Р. Михальчука «Смерть і виживання під час Голокосту: терени сучасної Рівненщини» [45].

У вивчені участі євреїв Української РСР в Другій світовій війні важливими є монографії ізраїльських дослідників А. Абрамовича і бригадного генерала і дослідника Голокосту І. Арада. Зокрема, А. Абрамович у своїй монографії «У вирішальній війні: Участь і роль євреїв СССР в війні проти нацизму» [15] висвітлив кілька тематичних блоків: демографічний і мобілізаційний аспект, бойовий внесок; нагороди і визнання та антисемітизм і замовчування. Спираючись на архівні дані доступні в еміграції, а також на ізраїльські та західні публікації, автор навів статистику щодо чисельності євреїв у лавах Червоної армії; проаналізував участь євреїв у конкретних

операціях, родах військ, партизанському русі; систематизував дані про Героїв Радянського Союзу єврейського походження, фіксуючи їх кількість (близько 150–160 осіб) і розглянув проблему умисного приниження ролі євреїв у радянській офіційній пам'яті про війну, практику «прихованого» антисемітизму в нагородній системі та в повоєнній радянській історіографії.

Зі свого боку І. Арад у монографіях «У тіні червоного прапора: радянські євреї у війні проти нацистської Німеччини», опублікованій в 2010 р. [20] та «Катастрофа евреев на оккупированных территориях Радянського Союзу (1941–1945)», що побачила світ у 1999 р. [21], прагне відновити історичну справедливість щодо внеску євреїв у перемогу над Третім рейхом, оскільки цю тему в радянській історіографії систематично применшували або приховували. На конкретному фактичному матеріалі дослідник спростовує нацистську і частково радянську пропаганду про «єврейське боягузство» та «ухилення від фронту» та демонструє активну участь євреїв на усіх рівнях: від рядових солдатів і офіцерів до конструкторів озброєння. Книги поєднують загальний огляд війни з детальним документуванням єврейської ролі та особистими історіями героїв.

Нашу увагу привернула книга американського історика і політолога Дж. Армстронга «Советские партизаны. Легенда и действительность. 1941–1944» [19], в якій на основі великої кількості достовірних документів висвітлено дві – партизанський рух як метод ведення війни за допомогою нерегулярних військових формувань і реакцію населення окупованих територій на присутність гітлерівців й ставлення партизан до радянської системи з урахуванням політичної ситуації, в якій він виник, і суспільних й політичних умов, у яких це відбувалося. Цікавою в книзі є теза про те, що партизани-комуністи мали численні переваги над націоналістичним рухом Опору. Парадоксальність ситуації в СРСР полягала в тому, що радянський партизанський рух мав підтримку уряду і правлячої партії, про що свідчить факт початку організації партизанського загону в Кам'янець-Подільській області секретарем ЦК КПУ М. Співаком з 27 червня 1941 р., і міг

необмежено застосовувати безжалісні акції, натомість погано забезпеченим засобами ведення боротьби націоналістам доводилось постійно стримуватися, керуючись міркуваннями морального характеру і бажанням уникнути великих втрат серед цивільного населення.

З точки зору вивчення теми особливий науковий інтерес викликали статті Я. Антонюка [18], С. Єлісаветського [31], А. Зельцера [32], Г. Полєтаєва [50-52], Г. Стародубець [56] та публікації В. В'ятровича [26], О. Гогун і О. Вовк [27], Р. Кляцєва [35], В. Притули [53], М. Слободянюка [55], Д. Шурхала [67] та інших авторів [29], розміщені в системі Інтернет.

Зокрема, фактичний матеріал дослідження чудово доповнює стаття О. Гогуна та О. Вовка «Євреї у боротьбі за незалежну Україну» [27], де висвітлено участь євреїв у боротьбі за незалежну Україну, що не була поодиноким явищем. Доволі змістовну інформацію містять наукові статті Г. Полєтаєва «Євреї у радянському русі Опору на Житомирщині» [50], «Національний рух опору на Житомирщині (1941–1944 рр.)» [51] і «Польська присутність у радянському партизанському русі Опору на Житомирщині в 1941–1944 рр.» [52], що заповнюють лакуну регіональних досліджень збройного і підпільного спротиву в умовах нацистської окупації 1941–1944 рр. Їх головна наукова цінність полягає у введенні в науковий обіг раніше не опублікованих архівних документів і матеріалів Центрального державного архіву громадських організацій України та Держархіву Житомирської області. У роботі використано інформацію зі статті А. Зельцєра «Єврейська відповідь на неєврейське питання: де були євреї під час боїв?» [32], автор якої акцентує увагу на мікро-рівень міжетнічних взаємодій і показує, як війна трансформувала ідентичності і доходить висновку про те, що воєнний період став каталізатором для переосмислення етнічної рівності в СРСР. Антиєврейські настрої, хоча й не були тотальними, спонукали євреїв активно відстоювати свою рівноправність у бойовому внеску, що призвело до зміцнення колективної радянсько-єврейської ідентичності. Це мало довгострокові наслідки для розуміння радянського антисемітизму, ролі євреїв

у Червоній армії та формування пам’яті про Другу світову війну в пострадянському просторі.

В цьому переліку чільне місце посідає базована на білоруських і українських джерелах стаття білоруського історика Р. Кляцєва «Білоруси в УПА. За нашу і вашу свободу» [35], присвячена висвітленню участі білорусів у лавах Української Повстанської Армії (УПА) та співпраці білоруських націоналістів з ОУН(б). Головний наратив підкреслює спільну боротьбу проти нацистської Німеччини та радянського режиму під гаслом «За нашу і вашу свободу», демонструючи транснаціональний характер антикомуністичного опору в Центрально-Східній Європі. Розвідка доповнює українську історіографію УПА білоруським виміром і сприяє розумінню регіонального опору в Поліссі та на Берестейщині, де білоруси постають як партнери з власною політичною програмою., включаючи спогади, архівні документи радянських спецслужб і повстанські матеріали.

Що ж до джерел нашого кваліфікаційного дослідження, то їх основу складають документи і матеріали Центрального державного архіву громадських об’єднань України [1-3] і Державного архіву Житомирської області [4]. Особливе місце посідають документи і матеріали з серії «Літопис УПА» [5, 7-8]. Істотну інформаційну цінність представляє документальні видання «Волинь, Полісся, Поділля: УПА та Запілля 1944–1946» [6], «Націоналістичний рух Опору на півночі Хмельниччини (1943–1948)» [10] та збірник німецьких архівних матеріалів «Україна в Другій світовій війні у документах» [14]. У цій серії помітне місце посідають спогади командира відділу особливого призначення «УПА–Схід» етнічного німця К. Кіммельрайха [9].

На окрему увагу заслуговують документи і матеріали, зібрані й вміщені в серійному виданні професором В. Сергійчуком «Український здвиг» [11-13].

Водночас нами використано численні джерела і фактичний матеріал опрацьованих монографій і статей вітчизняних істориків.

Загалом можна підвести такий підсумок, що пошук джерел та літератури для цієї дипломної роботи був успішним. Було не тільки знайдено необхідну їх кількість, а й багато цікавої інформації, яку я, як автор дослідження, до цього не знав.

У роботі застосований комплексний міждисциплінарний підхід, що базується на поєднанні фундаментальних загальнонаукових, а також спеціальних історичних методів, взаємодія яких забезпечила об'єктивність і достовірність отриманих наукових результатів.

Ми спиралися на традиційні наукові принципи історизму, системності, всебічності, прагнення до об'єктивності. Принцип історизму налаштовував на опрацювання усієї сукупності емпіричного матеріалу, який фіксував цілісний того, яку участь брали в Другій світовій війні як українці, так і представники національних меншин України. Опертя на принцип історизму дозволяло «вжитися» в минуле, відповідно до конкретних історичних реалій спонукало до розкриття механізму дій і вчинків конкретних учасників людиноненависної війни. Дотримання принципу системності налаштовувало на сприйняття предмета дослідження як цілісної множини компонентів – своєрідної системи в сукупності відношень і зв'язків між ними. Принцип об'єктивності, який розглядався з позицій з'ясування того, наскільки отримане знання про феномен національних меншин відповідав його реальному стану тощо.

Дослідження спирається як на універсальні загальнонаукові методи дослідження, так і спеціально-історичні. Із переліку перших на емпіричному рівні застосовувалися такі прийоми наукового пізнання, як аналіз і синтез, індукція і дедукція, абстрагування та узагальнення. На рівні теоретичної частини використовувався історико-логічний метод як відображення історичного процесу. Останній досліджувався в його просторовому і часовому вимірі, тобто, синхронно і діахронно з використанням абстрагування та аналітики.

З-поміж спеціально-історичних методів, покладених в основу роботи, виділимо такі: історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-хронологічний, системно-структурного аналізу. Зокрема, історико-генетичний метод допоміг розкрити природу і витоки участі представників національних меншин України в різних подіях і формах боротьби з гітлерівськими загарбниками та радянським режимом у період Другої світової війни. Застосування історико-порівняльного і історико-типологічного методів дозволило виділити загальні і особливі форми участі національних меншин у збройних силах, радянському і націоналістичному рухах Опору. Використання історико-хронологічного методу уможливило розгляд участі національних меншин у війні в хронологічній послідовності. Метод системно-структурного аналізу забезпечив формування цілісного уявлення про те, що основний тягар війни припав на українців як титульної нації і що воєнні події викликали необхідність брати в них участь представникам національних меншин України.

Таким чином, зроблений огляд літератури, аналіз джерел й підбір принципів і методів дослідження створили умови для виконання бакалаврської роботи, спрямованої на розкриття обраної теми.

Розділ 2

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР НА ФРОНТАХ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 1939–1945 РР.

Доля України у Другій світовій війні була по-особливому драматичною, оскільки не було жодного квадратного метра української землі, де б не відбувалися військові події. За оцінкою професора А. Філінюка, «український вимір Другої світової війни не обмежувався лише боротьбою Вермахту та Червоної (Радянської) армії на українській території, як це традиційно подавала радянська і тепер подає російська історіографія. В рамках Другої світової війни Україна пережила щонайменше дев'ять паралельних воєн: німецько-польську 1939–1945 рр.; польсько-радянську 1939 р.; радянсько-румунську 1940–1945 рр.; німецько-радянську 1941–1945 рр.; німецько-українську 1941–1944 рр.; радянсько-угорську 1941–1945 рр.; радянсько-словацьку 1941–1945 рр.; польсько-українську 1942–1947 рр. і радянсько-українську 1939–1954 рр. У цих війнах Україна з усіх республік СРСР постраждала найбільше. Всі українські землі і все їхнє населення було під наци-фашистською окупацією більшу частину війни і смертність на них була значно вищою, ніж у Росії. Землі України знаходились у центрі як сталінської, так і гітлерівської убивчої політики» [63, с. 153].

Візьмемо трохи статистики. З України до радянських збройних сил було забрано 9 млн осіб. На території України було розгромлено понад 60 % сухопутних сил німецької армії [с.339, 340].

Українці – найбільший бездержавний народ Європи – і представники національних меншин, які мешкали на українських землях, брали участь у воєнних подіях на території кількох частин світу в складі десятка армій різних держав. Територія України зазнала нищівних руйнувань, стала полем нелюдських експериментів і злочинів гітлерівського і сталінського тоталітарних режимів. Особливістю було те, що тоді в Україні відновився придушений у 1920-х рр. український національно-визвольний збройний рух,

той рух Опору, який мав своє продовження у післявоєнні десятиліття. В цьому зв'язку важливо наголосити, що загалом «Рух Опору в країнах Європи став одним із ключових чинників, котрий обумовив перетворення Другої світової війни в справедливу антифашистську війну і який виявився істотним перемоги антигітлерівської коаліції» [47, с. 11-12]. Тут варто особливо відзначити, що в західноєвропейській літературі радянських людей зазвичай називають «росіянами». Проте росіяни були не єдиною національною спільнотою, представники якої брали участь у європейському Русі Опору. Проти гітлерівського окупаційного режиму в ньому брали участь українці, білоруси, вірмени, грузини, казахи, представники інших народів, зокрема які населяли тогочасну Україну [67].

Український внесок у боротьбу проти нацизму та фашизму став чинником визнання в 1945 р. лідерами Об'єднаних націй суб'єктності УРСР та її участі у заснуванні ООН. За висновком В. Гриневича, українцям було повернуто тимчасово втрачений титул «великого українського народу» та другу сходинку в радянській імперській ієрархії [62, с.238].

Втрати українців були найбільшими. За абсолютною і відносною кількістю людських втрат у Другій світовій війні Україна перебуває на другому місці в світі: 8 млн осіб, або 19,1 % до всього довоєнного населення [66, с.334]. За іншими підрахунками, втрати цивільних громадян разом із військовими втратами України становили близько 8,5 млн осіб. Лише за 1941–1945 рр. населення УРСР скоротилося із 41 до 27,4 млн осіб [24, с.341]. За абсолютною кількістю Україна поступається Росії, а за відносною – Польщі. Третє місце за абсолютною кількістю втрат посідає Німеччина (6,5 млн осіб чи 9,1 % всього населення) [66, с.334]. Друга світова війна повністю змінила етнічний склад населення українського суспільства внаслідок зникнення німецької національної меншини, депортації кримських татар, скорочення євреїв із 8 млн до 0,8 млн осіб, поляків – із 2,5 до 0,4 млн осіб, натомість кількість росіян збільшилася за перше повоєнне десятиліття до 7 млн проти 4 млн довоєнного часу. 1,7 млн жителів України повернулися з

Червоної армії інвалідами. Прямі економічні збитки у довоєнних цінах склали 42 % від усіх збитків, завданих радянському Союзу [24, с.340].

У цьому зв'язку важливо наголосити, що сучасна російсько-українська війна «спричинила чітку тенденцію до згуртування та консолідації українського соціуму, прискорила об'єднання більшості українців і представників інших етносів та прискорила процес їх національної ідентифікації. Національна і політична ідентичності в Україні ґрунтуються на єдності та взаєморозумінні як неодмінних чинниках здобуття перемоги, відбудови і розвитку держави» [64, с. 150].

Що ж до етнонаціонального складу населення Української РСР напередодні і в період Другої світової війни, то воно було полінаціональним. Частка українців складала трохи більше 75 %, а у Правобережній Україні – понад 84 %. Серед національних меншин за чисельністю і в процентному відношенні найбільше було росіян, другу за величиною національну спільноту представляли євреї, за ними стояли поляки. Далі перебували німці, румуни й молдавани, білоруси, болгари, угорці, греки, татари і тюрки, вірмени та інші меншини. В Правобережжі розташування меншин було дещо іншим: найбільшою була єврейська, за нею розміщувалася польська і лише третіми були росіяни [39, с. 3, 11].

Ці відомості є переконливим доказом того, що основний тягар Другої світової війни ліг на плечі українців. Але не можна не враховувати і того, що поліетнічний склад населення України став основою того, що національні меншини також були втягнуті у воєнні події. Крім українців, в націоналістичному підпіллі воювали представники 28 національностей. Звісно, найбільше було місцевого населення. Поряд з українцями були євреї, поляки, чехи. Вірмени, які споконвіку проживали в Україні. Були навіть цілі національні відділи, в тому числі з росіян [67].

Участь національних меншин у складі Червоної армії в роки Другої світової війни, зокрема з України, є доволі мало дослідженою темою. Причини чому її мало хто вивчав є безліч, зважаючи що навіть після смерті

Сталіна влада СРСР замовчувала причетність інших народів до перемоги Червоної армії. Ці та інші дані свідчать про те, що сталінська система розглядала населення як ресурс. Мобілізація в Червону армію охоплювала всіх чоловіків призовного віку на підконтрольних територіях, де національність воїна вважалася другорядною порівняно з його «класовою» або «політичною» лояльністю до СРСР. Для євреїв України Червона армія і радянські структури опору були єдиною силою, яка могла протистояти Голокосту. Після визволення територій УРСР від німців, уцілілі представники єврейської меншини часто мобілізовувалися до частин РСЧА, що наступали на захід [48, с. 195, 248].

Від 350 000 до 500 000 євреїв служили на різних посадах у Червоній Армії під час радянсько-німецької війни 1941–1945 рр. У перші місяці після німецького вторгнення велика кількість євреїв, особливо представників інтелігенції та студентів університетів, вступила до Народного ополчення (Національної гвардії або міліції) – нерегулярних військових формувань, завданням яких було уповільнити та, зупинити наступ Вермахту на великі радянські міста.

В інших джерел випливає дещо інша інформація, що в лавах радянських сил проти нацистів билося близько 500 000 євреїв - більше 10% всього єврейського населення СРСР. Гадаю, можна припустити таке співвідношення і до єврейського люду України. Більше 33 % складали офіцери, особливо в медичних та інженерних корпусах [29].

Загалом, частка представників єврейської меншини України у Червоній Армії відповідала їхньому довоєнному відсотку в складі населення загалом – 1,78% у січні 1939 р. Незначне зменшення в останній період війни безпосередньо пов'язане з Голокостом. У 1944–1945 рр. у нещодавно звільнених західних регіонах СРСР відбувався масовий призов цивільного населення, де більшість євреїв було вбито. Чисельність євреїв, які загинули в бою, офіційні російські військові історики оцінюють у 142 500. Однак ця цифра розрахована на основі відсотка євреїв у війську в цілому і не враховує

особливу ситуацію радянських єврейських військовополонених, яких налічувалося щонайменше 50 000, і з яких лише близько 4800 пережили Голокост [21, с. 56].

Євреї були присутні у значній кількості в багатьох родах військ Червоної Армії, які брали участь у сучасних війнах – бронетанкових військах, артилерії, повітряних силах та підводному флоті. Багато євреїв служили військовими перекладачами та кореспондентами, лікарями та політичними офіцерами, прикомандированими до підрозділів різних типів. Більше того, переважна більшість єврейських офіцерів в армії служила в підрозділах, які вимагали спеціалізованих технічних чи інших знань, тобто в підрозділах поза регулярною піхотою [31].

Високий відсоток євреїв із середньою та академічною освітою також сильно вплинув на кількість єврейських офіцерів, і до кінця війни кожен другий єврей в армії був офіцером. Тим не менш, відсоток єврейських офіцерів зменшувався зі зростанням у званні. Це особливо стосувалося останнього періоду війни з його яскраво вираженою русоцентричною етнічною політикою [5, с.130].

У рамках радянської політики створення «етнічних» дивізій, названих на честь титульних націй, найбільш «єврейськими» частинами Червоної Армії були 16-та Литовська та 201-ша (з жовтня 1942 р. – 43-тя) Латвійська піхотні дивізії, які були укомплектовані переважно колишніми жителями цих республік (значна кількість яких були євреями); в певний час відсоток євреїв у цих дивізіях сягав 33 та 17 відповідно.

Ще однією частиною зі значним єврейським контингентом (близько двадцяти відсотків на початку 1944 р.) була польська дивізія Т. Костюшка, яка згодом увійшла до складу армії Берлінга. Проте всі спроби створити окремі єврейські військові формування зазнали невдачі, оскільки такі проекти суперечили цілям радянської пропаганди воєнного часу. У 1943 та 1944 рр. деякі євреї-партизани, а також молоді євреї, які пережили Голокост, переховуючись або використовуючи фальшиві документи, вступили до лав

Червоної Армії одразу після звільнення західних радянських територій [3, арк.53].

Єврейські жінки служили в Червоній Армії у відносно великій кількості. Більшість із них були лікарями, медсестрами або перекладачками. Деякі єврейські жінки також брали безпосередню участь у бойових діях – як льотчиці чи штурмани в радянських військово-повітряних силах, або в артилерійських частинах. Багато євреїв були нагороджені за їхній внесок у воєнні дії. Згідно з офіційними радянськими даними, станом на січень 1944 р. понад 32 000 євреїв отримали військові нагороди.

Євреї були четвертою за кількістю нагород етнічною групою в СРСР (після росіян, українців та білорусів), незважаючи на те, що за загальною чисельністю населення вони були лише сьомою за величиною радянською етнічною групою. Понад 100 євреїв було удостоєно звання Героя Радянського Союзу, найвищої військової нагороди. Однак, це, ймовірно, заниження, оскільки з різних причин євреїв іноді в документах, що посвідчують особу, вказували як українців, литовців, татар тощо [3, арк.74].

Дослідивши єврейський етнос, час перейти до кримських татар, які також зіграли ключову роль у звільненні території України. Цікавою є біографія одного славетного військового льотчика Амет-Хан Султана на прізвисько «король тарану». З березня 1942 р. 4-й вап включений до складу 147-ї винищувальної авіаційної дивізії протиповітряної оборони з дислокацією у м. Ярославль. Тут Амет-Хан Султан одержав свою першу повітряну перемогу – тараном збив бомбардувальник «Юнкерс-88». За мужньо проведений таран у небі Ярославля міський Комітет оборони вручив йому грамоту та іменний годинник.

За цей подвиг Амет-Хан також наказом командувача фронтом від 31 липня 1942 р. нагороджений орденом Червоного Прапора. У липні 1942 року 4-й вап перекинутий з-під Ярославля у район міста Єлець і включений до складу 8-ї повітряної армії. У боях під Касторним і Воронежем протягом місяця знищив у повітряних боях сім літаків противника. У розпал боїв полк

отримав нові літаки Як-1, а Амет-Хан призначений на посаду командира ескадрильї. З кінця серпня 1942 р. полк брав участь у Сталінградській битві.

У складі 8-ї повітряної армії була сформована група льотчиків спеціального призначення, до складу якої входили найбільш досвідчені льотчики-винищувачі. До групи був відряджений і Амет-Хан Султан. Група діяла протягом кількох місяців з аеродрому Погромне. За дуже короткий термін він на літаку Як-7Б збив під Сталінградом шість літаків противника, був сам збитий. За проявлену мужність нагороджений орденом Леніна [39].

Після 1943 р. на території УРСР почалося формування 1-ї Польської піхотної дивізії імені Т. Костюшка, а згодом, після переміщення з Рязані в Суми, а далі на Волинь – 1-ї Армії Війська Польського під командуванням генерала З. Берлінга. До цих підрозділів масово записувалися поляки, що мешкали в Україні. Це був один із небагатьох випадків, коли національна меншина була об'єднана у власну військову структуру під егідою радянського командування. У кожному полку функціонував апарат політруків, головною метою яких було переконати бійців (незалежно від їхньої національності), що вони воюють за «батьківщину, де немає національного гніту». Це було критично важливо для підтримання дисципліни в етнічно строкатих ротах [34, с.112, 149]. Такий проєкт був частиною ширшої геополітичної гри СРСР для впливу на повоєнний устрій Польщі. У підрозділах проводилася активна пропаганда, спрямована на те, щоб «переплавити» етнічну ідентичність у радянську. Важливим аспектом було переконання бійців, що їхній етнос перебуває під захистом радянської держави, яка стоїть на сторожі проти «нацистського расового насильства».

Окрім кримських татар, у Другій світовій війні відзначилися також представники вірменської національності. Вартим уваги в цьому дослідженні є життєпис Саркісяна Василя Надоновича, воював на Північно-Західному фронті. У липні 1941 р. був важко поранений під Старою Русою. Після одужання направлений на навчання до Рязанського військового піхотного училища, яке закінчив у 1942 р. З вересня 1942 р. – знову в діючій армії,

командир мотострілецького взводу. Воював на Південно-Західному, Сталінградському, 1-у Українському і 1-у Білоруському фронтах.

Особливо відзначився під час битви за Дніпро. За наказом командира батальйону, разом з дев'ятьма бійцями свого взводу, на плоту, спорудженому із підручних матеріалів, під сильним вогнем супротивника одним з перших форсував Дніпро, вибив ворога з траншей і зайняв оборону, чим сприяв безпечній переправі основних сил батальйону. Брав найактивнішу участь у нічній атаці по визволенню населених пунктів Трахтемирів і Великий Букрин [1, арк. 236-237].

У січні 1944 р. був вдруге важко поранений під Житомиром. Після чотиримісячного лікування направлений до Вищої офіцерської бронетанкової школи в Ленінграді. Війну гвардії старший лейтенант В. Н. Саркісян закінчив на посаді ад'ютанта старшого батальйону автоматників 54-ї гвардійської танкової бригади [1, арк.238]. Одним із найбільш показових прикладів участі польської меншини у фронтових діях є формування польського регулярного з'єднання безпосередньо на теренах Української РСР.

Особи, які були громадянами СРСР і проживали на території УРСР, незалежно від національності, після вигнання нацистських окупантів з України (1943–1944 рр.) масово мобілізовувалися до лав Червоної армії. Багато представників єврейської громади України стали офіцерами, військовими лікарями, зв'язківцями та артилеристами. Значна кількість євреїв, вихідців з України, були відзначені високими державними нагородами, зокрема званням Героя Радянського Союзу, за проявлений героїзм у боях проти нацизму [33, с. 248, 312].

Представники меншин (поляки, євреї, кримські татари, німці, угорці) часто опинялися по різні боки барикад. Це було спричинено як примусовою мобілізацією до РСЧА, так і спробами створити власні національні формування. Радянська історіографія часто нівелювала етнічні відмінності вкладу різних народів, намагаючись підпорядкувати історію кожного етносу ідеології «радянського переможця» [46, с. 218, 412].

Участь національних меншин Української РСР у Другій світовій війні була масовою і жертовною. Євреї, кримські татари та представники інших народів, призвані з теренів республіки, поповнювали ряди Червоної армії і воювали на всіх фронтах – від оборони Москви до штурму Берліна. Водночас тема залишається малодослідженою через засекреченість радянських архівів (особливо даних про національний склад армії 1941–1942 рр.) та ідеологічні деформації радянської і пострадянської історіографії. Повне вивчення цього питання можливе лише на основі комплексного аналізу архівних фондів різних країн і нових міждисциплінарних підходів.

Розділ 3

ПРЕДСТАВНИКИ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН УКРАЇНИ У СКЛАДІ РАДЯНСЬКОГО ПІДПІЛЛЯ І ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ

Як відомо, Україна в період Другої світової війни, зокрема у 1942–1944 рр., була тереном розгортання радянського підпілля та партизанського руху проти гітлерівських окупантів. Кількісно найбільшу частку в них займали українці. Однак, враховуючи, що Українська РСР була полінаціональною, в них брали участь представники національних меншин. Отож представники національних меншин були безпосередніми учасниками радянського підпілля і партизанського руху. Слід зазначити що вид такої діяльності був доволі небезпечним, адже людина, яка працювала у підпіллі рахувалася агентом ворога для німців. Викриття з боку окупантів вважалося смертним вироком для партизана, якого в найкращому випадку могли заслати в концтабір. Тому, тих хто безпосередньо в тіні працював за звільнення України, можна вважати хоробрими людьми.

До складу великих радянських з'єднань входили бійці різних національностей — переважно росіяни, білоруси, а також представники народів Кавказу та Середньої Азії, які були дезертирами з РСЧА або полоненими, що перейшли до партизанів. Радянські партизанські загони проводили активну роботу серед «нацменів», закликаючи їх не вступати до лав УПА, погрожуючи розправою за «зраду батьківщини» та обіцяючи амністію при поверненні до радянських частин [10, с. 104, 151].

У загонах, які діяли в Правобережжі та наближалися до західних областей України, була значною кількість представників народів Кавказу, Середньої Азії та росіян. Часто це були офіцери або бійці, перекинуті літаками з «великої землі» для керівництва місцевим підпіллям. У багатьох районах західних областей України радянські органи МДБ та НКВД формували винищувальні батальйони, до яких масово записували місцевих поляків. Це було мотивовано як захистом від «бандерівців», так і лояльністю

до радянського проєкту, що обіцяв реалізацію національних прав меншин у межах СРСР [11, с. 84, 112].

У партизанських з’єднаннях, що діяли на Наддніпрянщині, значну частку становили як місцеві жителі, так і відряджені з Москви спеціалісти, а також дезертири з РСЧА різних національностей, які перебували під суворим ідеологічним контролем політруків. Через те, що українці в системі радянського управління часто розглядалися як «ненадійний елемент» (особливо в умовах визвольного руху), влада робила ставку на представників національних меншин (росіян, поляків, євреїв) при комплектуванні посад у сільських радах, міліції та філіях МДБ, що автоматично втягувало цих людей у систему радянського підпілля та боротьби з УПА [12, с. 214, 342].

В партизанських з'єднаннях, які діяли на території Поділля, значну частку становили представники народів Кавказу, Середньої Азії та росіяни. Вони часто займали командні та комісарські посади, забезпечуючи ідеологічний контроль над загонами. Радянські партизанські загони ставали основним місцем порятунку для вцілілих євреїв. Це сприяло їхній глибокій інтеграції в радянські структури опору, де вони часто ставали не лише бійцями, а й кваліфікованими спеціалістами (медиками, зв'язківцями) у радянській партизанській мережі. [13, с. 84, 136].

До партизанських загонів входили представники різних національностей СРСР, які опинилися в оточенні або дезертирували з частин Червоної армії. Окремо виділялися групи, що складалися з «колишніх полонених» інших національностей, які, за даними німців, були активно залучені до підпільної мережі. Радянські партизанські загони використовували представників меншин для створення агентурної мережі в населених пунктах. Це дозволяло партизанам збирати розвіддані про німецькі переміщення та настрої місцевого населення [14, с. 118, 142].

У багатьох великих з’єднаннях, поруч із українцями та росіянами, воювали білоруси, євреї, представники народів Кавказу (грузини, вірмени, азербайджанці) та Середньої Азії (узбеки, казахи). Багато з них були

колишніми військовополоненими, які втекли з таборів. Через високий рівень освіти та володіння технічними навичками євреї в партизанських загонах часто ставали лікарями, зв'язківцями, майстрами з ремонту зброї або фахівцями з підривної справи. Їхня участь у радянському русі була вимушеним, але дуже активним вибором, що забезпечував їм захист від нацистської політики винищення [24, с. 142, 187].

З самого початку формування партизанських загонів кримські татари були присутні практично в усіх підрозділах. Деякі загони як Судацький і Балаклавський можна назвати суто кримськотатарськими. Значна кількість кримських татар була також в Алуштинському та Бахчисарайському загонах. Командир 2-го району І. Г. Генов запропонував сформувати три додаткові загони з жителів кримськотатарських сіл Капсихор, Ускут та Улу-Узень і такі загони були створені. Виник загін з колгоспників кримськотатарського села Стиля. Незважаючи на масове ухилянство [42, с. 10-11].

Серед кримських татар були й ті, хто не піддався окупаційній пропаганді та до кінця виконав свій обов'язок перед Батьківщиною. Їх подвиг тим паче великий, що вони, опинившись у меншості, відчували ворожість із боку земляків і підозрілість зі сторони товаришів. Загалом, за даними книги пам'яті республіки Крим, у 1941–1942 рр. загинули, померли від ран і голоду або зникли безвісти 113 кримсько-татарських партизанів. Один із найважливіших прикладів активного спротиву – Абдулла Дагджи, колишній боєць Ялтинського партизанського загону.

Він спільно з кримською татаркою Муссіме Ізмайловою створили підпільну групу, яка, за даними партизанських документів, виросла до 78 людей, два третяка яких склали – кримські татари. Це угрупування поширювало листівки і газети, агітували серед добровільних формувань, організовували втечі військовополонених, економічні диверсії та передачу розвідданих червоній армії. З травня 1943 р. з організацією була встановлена регулярна зв'язок через зв'язного І. Бабичева. Організація мала підпільні осередки в: кримськотатарському шпиталі; театрі; ряді підприємств;

декількох добровольчих підрозділах; поліції; навіть у «Татарському комітеті» м. Ялти [42, с. 48, 104].

На весні 1942 р. в борщівському гетто на Тернопільщині було організовано антифашистську групу молоді, якій вдалося дістати невелику кількість зброї [45, с. 220].

На території Західної Волині збройні виступи євреїв проти іноземних катів відбулися в 1942 р. у гетто Луцька, Кременця, Мізоча і Тучина. 9 серпня того року на світанку, кременецьке гетто було оточене поліцією і німецькою жандармерією, яким вдалося зненацька увірватися на його територію [15, с. 60]

У перший період окупації, липні – грудні 1941 р., радянський підпільний рух на Житомирщині був фактично знищений. Євреї у цей час намагалися пристосуватися до нового режиму, перебороти його тим же шляхом, яким вони боролися з чужою сваволею протягом тисячоліть. Навіть вважали, що нацисти змінять свою політику. Проте всі ці надії виявилися примарними [38, с. 264].

Якщо кількість осіб, які офіційно визнавали себе євреями станом на 1 жовтня 1941 р. складала у Житомирській області 9841 особу – що становило 0,7% від кількості усього населення, – то до початку 1942 р. вона скоротилася більше, ніж втричі [40]. Лише у березні 1942 р. на межах області з'явилися перші диверсійні групи, закинуті сюди з метою активізації підривної діяльності.

Встановлення кількості євреїв у складі подібних формувань на даному етапі ускладнене тією обставиною, що менші збройні загони швидко припиняли своє автономне існування і вливалися до змішаних радянських партизанських формувань. Деякі групи, сформовані переважно з євреїв, проіснували від одного до двох місяців і були знищені силами карателів і допоміжної поліції. Як зазначив І. Альтман, на окупованій радянській території, на відміну від Польщі, де єврейський опір зосереджувався

здебільшого у гетто великих міст, підпільники створювали антинацистське підпілля поза межами гетто [4, арк. 226].

Рух опору Житомирщини у національному плані був строкатим і неоднорідним, а тому у ньому знайшлося місце усім, кого німці і українські націоналісти вважали ворожим елементом. Слід зазначити, що командирам партизанських загонів у визначенні свого ставлення до євреїв доводилося зважати й на настрої місцевого населення. Під впливом націоналістичної пропаганди мешканці українських містечок і сіл подекуди сприймали тих, хто переховувався у лісах не просто партизанами, борцями із окупаційним режимом, але й представниками радянського режиму, що ототожнювало в їхній уяві поняття «більшовик» і «жид».

Саме тому існували випадки, коли червоні командири намагалися обмежувати кількість євреїв у своїх загонах, щоби не виглядати в очах місцевого населення захисниками останніх. Разом з тим, найбільша кількість осіб єврейського походження з числа кадрових офіцерів та представників інтелігенції, як відомо, насправді виконувала функції політичних комісарів, друкарів, лікарів [3].

Практика життя довела помилковість орієнтації керівництва ЦШПР на створення чисельних партизанських з'єднань у перший період окупації (липень – грудень 1941 р.), тому створювані протягом літа 1942 р. партизанські загони складалися з меншої кількості бійців і перед ними висувалися невеликі тактичні завдання. З-посеред акцій, проведених партизанами у цей час слід пригадати надання захисту і підтримки єврейським сімейним таборам формуваннями Антона Бринського і Олексія Кондратюка, якими були створені перші «сімейні» лісові бази у Овруцькому і Лугинському районах. Зазначимо, що А. Бринський намагався вирішити проблему сімейних єврейських таборів у своєму з'єднанні, розділивши бойові партизанські групи від небоєздатної решти. При цьому слово «євреї» Бринським у звітах не використовувалось [6, с.749].

Учасник партизанського руху Г. Розенблат згадував, що єврейські партизани з'явилися у лісах саме влітку 1942 р., коли почалося масове знищення євреїв у гетто [19, с.335].

У 1942 р. партизанський рух на Житомирщині і в сусідніх областях Поліcько-Волинського регіону був ще досить слабким, неорганізованим і малочисельним. Проте саме у 1942 р., як визначають дослідники, і зокрема Джон Армстронг, у Правобережній Україні сформувався організований антинацистський рух Опору [7, с.38].

В центральній частині області, неподалік від Житомира розгорнув свою діяльність партизанський загін «За Батьківщину» під командуванням Миколи Тваурі. 28 червня 1942 р., у ході атаки на автоколону у лісі на захід від містечка Коростишів, німці втратили внаслідок шістнадцять автомобілів. За хоробрість при проведенні операції було посмертно відзначено нагородою ст. сержанта Єфіма Гримберга [1].

У листопаді 1942 р. на північ Житомирщини була десантована організаторська група на чолі зі Степаном Маліковим. Наприкінці грудня 1942 р. у його загоні було вже 310 бійців. На базі цього загону виникло нове партизанське з'єднання під назвою «Житомирська партизанська дивізія ім. М.О. Щорса», яке у вересні 1943 р. налічувало майже 3 тисячі осіб. У дивізії воювали 64 єврея [1].

Значна кількість євреїв перебувала з осені 1942 р. у партизанському загоні Юзефа Собесяка (Макса) [33, с. 334].

7 листопада 1943 р. частина загонів з'єднання Малікова оволоділа районним центром Мархлевськ (нині – Довбиш) Житомирської області. 19 листопада 1943 р. два інших загони штурмом оволоділи поселенням і залізничною станцією Ігнатпіль, а у грудні 1943 р. визволили і втримували райцентр Лугини [33, с. 371].

У цей же час до штабу з'єднання через підпільну групу Протасевича було повідомлено про те, що певна будівельна фірма у Житомирі займається підготовкою матеріалів і арматури для будівництва аеродромів у Німеччині.

Зв’язок із особою, про яку було відомо, що вона приховується під німецьким ім’ям, Марією Розен, міг би дати партизанам вихід на керівництво фірми. Встановлення контакту із нею було доручене кільком розвідникам і зокрема комісару Андрію Волинчуку [33, с. 374].

Завдяки Розен вантажний транспорт фірми «Max Tube» двічі використовувався підпільниками під час облав. Пізніше, коли на початку вересня 1943 р. почалася евакуація промислових підприємств Житомира, її документацію розмістили у трьох вантажних і одному легковому автомобілях і повезли до Проскурова (нині Хмельницький). У лісі, через який йшов шосейний шлях, машини були зупинені партизанами.

Так Марія Розен допомогла партизанам отримати важливі дані про проекти, до участі у яких раніше залучалася фірма. В травні 1943 р. у районах Київської і Житомирської областей було сформовано 15 партизанських загонів. Оскільки кількість людей у них швидко зростала і знаходилися вони у різних місцях, зв’язок із ними керівництва був ускладнений [2].

У квітні 1943 р. гестапо вийшло на групу і заарештувало чотирьох підпільників. Сам Богорад був поранений. Внаслідок сутички в Андрушівському лісі група була розсіяна. Решта партизанів переховувалися по селах Лебединці, Бровки та Ярешки Андрушівського району. Улітку підривники з групи Богорада продовжували здійснювати диверсії на залізниці Фастів-Попільня-Козятин [38, с.117].

Отже, у системі партизанського підпілля на Житомирщині євреї виступили її організаційно-керівною ланкою. Місцеве єврейське населення вступало до партизанів анонімно. Траплялися випадки прояву антисемітизму серед навіть партизанів-більшовиків.

Для євреїв участь у партизанських загонах була не лише стратегічним кроком боротьби проти окупантів, а передусім питанням фізичного виживання, оскільки нацистська окупаційна політика передбачала їх повне знищення в гетто [48, с. 67].

Тепер слід розглянути польський етнос який, також як євреї долучилися до підпільної боротьби проти нацистських окупантів. Під впливом розгрому німецько-фашистських військ під Сталінградом і успішного наступу Радянської Армії взимку 1942–1943 рр., народно-визвольна війна в тилу у ворога, зокрема на території нашої республіки, набрала небаченого доти масового характеру, а після перемоги на Курській дузі сягнула свого апогею.

В 1943 р. всенародний партизанський рух на Україні набрав такого грізного розмаху і масштабів, що окупанти змушені були зняти з фронту й кинути в зони активних дій партизанів для проведення каральних експедицій, охорони комунікацій, зміцнення гарнізонів не менш як 420 тисяч солдатів і офіцерів [3].

Важливу роль у керівництві партизанським рухом на Україні в цей період, у матеріально-технічному оснащенні загонів і з'єднань, координації їх бойової, диверсійної і розвідувальної діяльності відіграв створений на початку літа 1942 р. Український штаб партизанського руху (УШПР). Український штаб партизанського руху встановив прямий радіозв'язок з усіма з'єднаннями народних месників. Поступово УШПР перетворився в стрункy і велику за своїми оперативними й матеріально-технічними можливостями організацію. В результаті поліпшення керівництва партизанською боротьбою бойові дії народних месників стали більш організованими і цілеспрямованими. Діяльність УШПР безпосередньо спрямовував ЦК КП(б)У [3].

У подальшому розширенні і поглибленні народної війни з окупантами, зокрема в Західній Україні, значну роль відіграли рейди великих з'єднань партизанських загонів з Лівобережної України на Правобережну. Такі рейди здійснили на Правобережжя з Сумщини і Брянських лісів у жовтні – листопаді 1942 р. партизанські з'єднання С. А. Ковпака і комісара С. В. Руднєва, О. М. Сабурова і комісара А. З. Богатиря. Рейди з'єднань Ковпака і Сабурова стали прикладом для багатьох інших визначних походів партизанів

України, в тому числі і для польських партизанів, що билися з ворогом у західних областях нашої республіки, а згодом вирушили за Буг визволяти землю багатостраждальної Польщі від фашистів.

Перебуваючи на теренах Правобережної України, з'єднання О. М. Сабурова розташувалося наприкінці листопада 1942 р. в Словечанському районі на Житомирщині. Згодом під тиском окупантів сабуровці передислокувалися на Марлинські хутори в Білорусії. Протягом січня – лютого 1943 р. партизани розгромили ворожі гарнізони в райцентрах Столин, Городно, Морочно, Людвиполь, Бережно, Городниця, Домбровиця [3].

Саме в цей час, 2 лютого 1943 р., до штабу з'єднання звернулася група польських патріотів на чолі з Р. Сатановським з проханням допомогти їм організувати польський партизанський загін. Такий загін із 22 осіб був сформований 8 лютого 1943 р. в с. Озера, розташованому за тридцять кілометрів від м. Сарни на Ровенщині. Командиром його став двадцятип'ятирічний Роберт Сатановський, в минулому вчитель; начальником штабу – Вінценти Рожковський. Роберт Сатановський народився в Лодзі, у сім'ї страхового агента. До нападу фашистської Німеччини на Польщу навчався у Варшаві. Пізніше перейшов німецько-радянський кордон і вчителював в українській школі с. Велюнь Висоцького району Ровенської області [3].

Першими бійцями загону стали Еугеніуш Шаден і Тадеуш Станьський із станції Біла, Ян Шафарчик з Велюня, люди з польських сіл Шахи, Перебороди, Переходичі, а також із самих Озер; до загону ввійшли і чотири радянських воїни – колишні військовополонені. «На час своєї організації, – згадував Р. Сатановський, – загін не дістав ніякої назви; дещо пізніше його було названо ім'ям Тадеуша Костюшка». Бойовим хрещенням загону Сатановського була його участь (разом з кількома іншими сабуровськими загонами) в оволодінні містом Домбровиця на Ровенщині.

Домбровицькій операції передувала детальна розвідка, яку було доручено польському партизанському загонові. Початок бойової діяльності

загону польських патріотів збігся із загальним піднесенням радянського партизанського руху, викликаним грандіозною перемогою вітчизняних Збройних Сил під Сталінградом. Грізним відгомоном битви на Волзі були вибухи партизанських мін на залізницях і шосейних шляхах, засідки народних месників і їх відкриті бої з ворогом [3].

Розглянувши роль польських меншин у підпіллі час перейти до менш розкритих румунських партизанів, які також ризикували життям на теренах окупованої України.

Поразка румунської армії на Волзі які воювали на боці Німеччини пригнічуючи вплинула не тільки на солдатів, але й на багатьох офіцерів війська. У лютому 1943 р. завдяки пропаганді з боку румунів-комуністів 2700 солдатів і 43 офіцери з числа тих, що здалися в полон радянським військам, звернулися до уряду СРСР з проханням допомогти сформувати у нашій країні добровольчу румунську дивізію.

Слідом за створенням першої румунської дивізії імені Тудора Владимиреску в 1943 р. була сформована і друга дивізія. Складніше було з залученням румунських антифашистів у партизанський рух. У південних районах України, де розташувались румунські війська, не було великих партизанських загонів [8, с.157].

Залучення солдатів до діючих там бойових підпільних груп ускладнювалось обов'язковою умовою суворої конспірації таких груп. Крім того, у складі армії боярської Румунії не було західних українців, і це значно ускладнювало спілкування румунських солдатів з місцевим населенням і встановлення зв’язків з підпільниками. Тому випадки переходу на бік партизанів спостерігались лише в Криму та північних районах України, де в складі угорських дивізій були трансільванські румуни. Їх безправне становище в угорських частинах значною мірою вплинуло на зростання серед них антивоєнних настроїв. Збираючись, румуни говорили: «Нащо нам воювати з радянськими людьми? Наші вороги – це гітлерівці, які гноблять румунський народ» [8, с.158].

Невеликі румунські партизанські групи діяли у з'єднаннях О. Ф. Федорова, М. І. Наумова, у деяких з'єднаннях Київської області, імені Й. В. Сталіна Вінницької області і «За Батьківщину» Чернігівської області. Румуни (уродженці Марамуреша) входили до складу партизанських загонів Закарпаття. На півдні України зв'язки румунських солдатів з антифашистським підпіллям і партизанами обмежувалося, як правило пропагандистською діяльністю [30].

Окрім поляків та румунів слід також розглянути угорців, які також спершу були союзниками Третього рейху але поступово ставали до лав радянських партизанів в Україні.

Навесні 1943 р. зв'язковий із партизанського з'єднання М. М. Попудренка передав пропозицію про перехід до партизанів угорському обер-лейтенанту, солдати якого охороняли залізничний міст через річку Ревна (на півночі Чернігівської області). Була призначена зустріч, уточнені умови переходу після висадження в повітря угорцями моста. Поки велися переговори, партизани разом з угорськими солдатами без будь-яких перешкод підривали ворожі ешелони на тій дільниці шляху, яку охороняли угорці. Засумнівавшись, гестапівці встановили таємне стеження за солдатами гарнізону і зірвали намічений перехід, схопивши на місці однієї з зустрічей трьох угорських солдатів і комісара загону Т. Немченка [8, с. 109-110].

В другій половині 1943 р. наближалось визволення України. Партизанське командування намагалося використати угорських друзів для посилення пропагандистської роботи серед солдатів угорської армії. Бо тільки вони мали донести слово правди, переконати народ Угорщини у необхідності повернути зброю проти фашистських загарбників.

У з'єднанні А. З. Одухи, яке діяло в Кам'янець-Подільській області, з цим завданням вдало справлявся угорський солдат, який перейшов на бік партизанів, учасник революції 1919 р. в Угорщині, комуніст Зентаі Арпада. З його допомогою партизани встановили зв'язок з солдатами-угорцями, які охороняли дільницю залізниці Славута–Шепетівка. Ходили після того на

диверсії партизани досить вільно. В результаті – десятки підірваних на партизанських мінах фашистських ешелонів [8, с. 128].

Партизани-угорці із з'єднання Ф. С. Скубка провели ряд зустрічей з угорськими солдатами, які охороняли залізничні мости на дільниці між Житомиром і Новоград-Волинським. Через деякий час до партизанів перейшли 17 угорців, потім ще 20. А 10 серпня 1943 р. партизани з допомогою солдатів-угорців висадили в повітря міст через річку Іржа.

З кінця 1944 р. Дюла Уста командував змішаним угорсько-українським загоном на Закарпатті, а Шандор Нограді став командиром найбільшого партизанського загіну на півночі Угорщини. Свій бойовий партизанський досвід з успіхом використовували в Угорщині «практиканти» Наумова і Сатановського – Іштван Декан, Ференц Домонкош, Іштван Ковач, Єва Ракоші, Мартон Сеньї і інші угорські товариші [8, с. 129-130].

Багато з угорців, допомагаючи партизанам, так і залишилися невідомими героями антифашистського підпілля у частинах угорської армії, а деяких у розпалі боїв так і не встигли занести в списки командири партизанських загонів. Так сталося, наприклад, з угорським солдатом, який перейшов у Чернігівське партизанське з'єднання О. Ф. Федорова в березні 1942 р. У з'єднанні знали його тільки як Мишу. Ні імені, ні прізвища не запам'ятали.

Під час бою в с. Іванівка партизани помітили, що один із угорських солдатів стріляє з кулемета так, щоб полегшити їм наступ. Його доля була вирішена: він зразу ж після здачі в полон був одностайно прийнятий у партизанський загін. Нелегким був шлях угорських антифашистів, але всі вони пройшли його з честю, як і їх батьки – угорські інтернаціоналісти, що билися за владу Рад в роки громадянської війни у нас і захищали Угорську Радянську Республіку в 1919 р. [8, с. 131-132].

Ще одну роль в партизанському русі УРСР відіграли військові 1-ї Словацької запасної дивізії які в 1944 р. перейшли на бік одеських партизанів.

Багато словаків ненавиділи фашистський режим, були проти війни з СРСР і використовували будь-яку можливість, щоб разом з Радянським військом або партизанами боротися проти гітлерівців. Вже в той період великі групи словаків перейшли в районі Мелітополя на бік Радянської армії. Такі факти стривожили гітлерівське командування, яке поспішило перекинути запасний полк і тили Словацької дивізії з Дніпропетровська глибше у свій тил. Коли в жовтні 1943 р. разом із тиловими підрозділами запасний полк прибув в Одесу, в ньому було п'ять стрілецьких рот скороченого штату – всього 370 солдатів, сержантів і офіцерів, а також автоколона і радіостанція. Встановленням зв'язку з словаками займались, в основному, дві підпільні організації Одеси: Іллічівського району на чолі з С. І. Дроздовим та Д. О. Овчаренком і Ленінського району – під керівництвом К. О. Тимофеєва. Зв'язок словаків із підпіллям Іллічівського району почався одразу ж після їх прибуття до Одеси [33, с. 119].

Значну роль у цьому відіграли два словаки: сержант хімроти Павел Гайдучка і шофер вантажної машини сержант Міхал Кончіти. Гайдучка, приїхавши в портове місто, почав шукати зв'язків з підпільниками. Його антифашистські настрої помітили радянські патріоти і, порадившись з підпільником В. К. Пучковим, який мав з ним неодноразові бесіди, 9 грудня 1943 р. в квартирі 67 будинку 71 по Малоросійській вулиці (тепер вул. Лазарєва) влаштували зустріч з одним із керівників підпільної організації Іллічівського району Павлом Прокопенком.

Прийнявши партизанську клятву, Гайдучка розгорнув активну антифашистську діяльність серед словацьких військових, схиляючи їх на бік партизанів, і невдовзі дезертирував з підрозділу. Через нього на початку 1944 року зв'язався з партизанами і М. Кончіти – один із найактивніших і енергійних антифашистів Словацького полку. З організацією Іллічівського району через підпільника Є. Ф. Марченка встановив контакт також і солдат з автоколони полку Йозеф Кіш.

Підпільна структура Ленінського району зв'язалися зі словаками через підпільниць П. Р. Поплавську та А. П. Буженицю, які в березні того ж року познайомились з Людовитом Лаучиком і Яном Крошлаком та залучили їх до підпілля. Ці двоє розгорнули активну антифашистську діяльність серед солдатів полку [33, с. 120].

В ніч з 9 на 10 квітня 1944 р., коли Радянське військо визволяло Одесу, партизани і словаки, від гітлерівських загарбників, розділившись на групи по 25–35 осіб, виступили проти відступаючого ворога і завдали йому серйозні втрати в живій силі та техніці. В ту ніч було поранено М. Кончіту, а солдат Ян Павлик загинув у бою. Друга частина словацьких військових, головним чином, з автоколони полку, пішла в катакомби селища Кривої Балки, був розміщений загін партизанів Ленінського загону. Командував загоном у цей час воєначальник штабу парашутно-десантної групи 4-го українського фронту Д. Гавшин, який в своєму звіті розповів, як за 29–30 квітня 1944 р. в загін 5-го району перейшли 88 словацьких солдатів і офіцерів з повним озброєнням і запасом провізії [43, с. 121].

Спільні бойові дії партизанського загону Ленінського району і колишніх військовослужбовців словацьких частин проти фашистів розпочалися в кінці березня 1944 р., коли перші тільки переходили в катакомби. 6 квітня 1944 р. словаки в складі бойової групи партизанів на чолі з К. Тимофеєвим та О. Терзімана долучилися до знищення німецької застави поблизу Слобідського кладовища, а 7 квітня в складі групи, очолюваної другим, – у бойовій операції проти сил поліцаїв, яка мала спеціальне завдання фашистського командування підривати і підпалювати школи, заводи, лікарні, гнати цивільних і худобу на захід в Німеччину.

В результаті операції всю групу у кількості 72 осіб було забрано в катакомби. Словацькі офіцери, сержанти та солдати, перейшовши на бік партизанів Іллічівського і Ленінського районів, давали сильну допомогу в озброєнні нових союзників та забезпеченні їх продовольством. Разом з радянськими партизанами вони розбили фашистську команду підривників,

що намагались висадити в повітря громадські будівлі радгоспу «Авангард» і селища Ленінського, захопили два румунських обози – близько 30 підвів, які перевозили продовольство і боєприпаси [30, с. 121].

Партизанські загони використовували ідею «інтернаціональної дружби» як потужний пропагандистський інструмент для залучення представників різних етносів, намагаючись дискредитувати український визвольний рух, називаючи його «вузько-націоналістичним» [59, с. 712].

Тим не менше, генетична матриця нашої ідентичності несе в собі коди боротьби, волі, любові до землі, мови та культури. Пройшовши тисячолітню історію, українці зберегли на генетичному коді пам’ять про минуле, що утвердила нас як свідому націю з високими ідеалами, яка здатна побороти всіх ворогів і ствердити власну самоцінність.

Розділ 4

УЧАСТЬ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН УКРАЇНСЬКОЇ РСР В РУСІ ОПОРУ ОУН-УПА

УПА приймала представників різних національностей, а євреї, врятовані від нацистського знищення, інтегрувалися в повстанські структури та брали активну участь у боротьбі проти обох тоталітарних режимів (нацистського та радянського).

Першу національну меншину яку ми розглянемо у цьому розділі будуть білоруси, котрі, як українці, під час Другої світової війни боролися за свою свободу.

Діяльність білорусів у складі бандерівської Української Повстанської Армії в українській історіографії прийнято розглядати в контексті загального етнонаціонального аспекту діяльності ОУН (б) і УПА. Відомо, що під час визвольної боротьби Головне командування УПА цілеспрямовано здійснювало етнонаціональну політичну діяльність. Необхідно зазначити, що цей вид політичної діяльності бандерівців був одним із найголовніших [33].

Тодішній національно-визвольний рух України, який представляла УПА, вимагав через низку об’єктивних причин налагодження нормальних і тривалих відносин з українськими національними меншинами та іншими народами для координації з ними спільної боротьби, заручення підтримкою, доброзичливого чи принаймні нейтрального ставлення до України. Ще до початку збройного конфлікту між Гітлером і Сталіним у серпні 1939 р. в постановах Римського великого збору ОУН вперше з’являється ідея боротьби поневолених тоталітарним радянським режимом народів [33].

Надалі ця концепція розвивалася як у постановах ОУН-УПА(б), так і в аналітично-теоретичних працях українських публіцистів і істориків протягом існування повстанської армії. Тому українські націоналісти фракції Бандери в усі періоди збройної боротьби проти німців, совєтів і поляків виступали за щільне зміцнення співпраці між поневоленими народами, під якими мали на

увазі передусім Білорусь, країни Прибалтики, Кавказу й Азії, а лозунг УПА «Свободу народам, свободу людині!» став невід'ємним складником ідеології українського націоналізму [33].

Правда, на відміну від інших поневолених народів, українці мали спільний кордон з білорусами і вважали значну частину білоруського Полісся «українською етнографічною територією». До того ж, південні області Білорусі (Брестську, Пінську і Поліську) вище керівництво нацистської Німеччини восени 1941 р. включило до складу рейхскомісаріату «Україна». Тут проблема постає в щільному етнічному зв'язку білорусько-українського прикордоння, соціальній строкатості тамтешніх сіл і містечок, яку заклала традиція, – усе це є значною особливістю Полісся, сформованою через довгий історичний процес. Бандерівці ж вважали ці землі винятково українськими [33].

А ось на південній Брестщині і Кобринщині вплив українського націоналізму був значно більшим. Історик Володимир Гуленко стверджує, що в Дивинському районі Брестської області бандерівці домінували повністю: так чи інакше з УПА там було пов'язано близько 3000 осіб. Але цю цифру могли скласти білоруські і бульбівські відділи, які чекісти позначали як бандерівські. Наприклад, білоруські загони Гречкі на Пінщині і Єрмака на Кобринщині, правдоподібно, не були в підпорядкуванні УПА(б) і діяли самостійно [33].

У звіті УПА(б) про стан і діяльність підпілля військової округи «Заграва» від 25 грудня 1943 р. зазначалося, що в Пінському районі «діють місцеві банди», які не підпорядковуються бандерівцям. Відомим діячем українського національного руху став уродженець Пінщини Теодор Шаламіцький «Федір Одрач». Не можна заперечувати, що були й інші уродженці білоруського Полісся (особливо південної Брестщини), які стали затятими прихильниками української ідеї, але це були зовсім нечисленні свідомі українські елементи. Більшість білорусів-поліщуків долучалася до УПА(б) на загальній хвилі антирадянської ненависті або під примусом [33].

Нагадаю, що 17–21 лютого 1943 р. бандерівці скликали ІІІ Конференцію ОУН(б), де був зроблений аналіз визвольної боротьби і визначення основних напрямків подальшої діяльності. Українські націоналісти, згідно з постановами конференції, повинні встановити щільну співпрацю з поневоленими народами, які «змагаються за самостійні національні держави всіх європейських народів на їх етнографічних територіях». У цей же час у Білорусі керівник БНП [Білоруської Незалежницької партії – ІП] Усеволод Родзька почав підготовку до антинімецького повстання: він мав намір об’єднати білоруський актив і створити білоруський варіант ОУН(б). Програма і тактика проектованої організації була повністю списана з бандерівців [33].

Бандерівський Фронт поневолених народів і створений при АУН-УПА(б) комітет дав Родзьку надію не тільки зняти напруження в білорусько-українських відносинах на Поліссі, але й заручитися підтримкою в антинацистському повстанні, тому лідер БНП протягом 1943 р. тримав щільний зв’язок з ОУН(б), незважаючи на антибілоруську політику радикальних прихильників Бандери на південних білоруських землях. З серпня 1943 р. в УПА(б) розпочалося формування так званих «інтернаціональних загонів», організатором яких став колишній командир Червоної Армії Дмитро Карпенко «Яструб». Найбільшими за кількістю були відділи литовців, грузинів, татар, азербайджанців, вірмен, узбеків. Існував і російський загін [33].

Успіх цієї акції був незвичайний. Так, відомий діяч ОУН(б) і УПА Микола Лебідь у своїй праці підкреслює, що «влітку 1943 р. в УПА було стільки іноземного елементу, що командування УПА приступило до створення з нього окремих автономних національних відділів з грузин, татар, азербайджанців, узбеків. Ці загони мали своїх особистих командирів, свої національні прапори і своє командування» [33].

Окремий білоруський загін бандерівці так і не створили. Цей момент викликає багато питань у дослідників білоруського опору. І справді,

відносини між білоруськими активістами і ОУН(б) залишалися дуже напруженими протягом нацистської і більшовицької окупації. Влітку 1943 р. білоруські націоналісти намагалися укласти договір з ОУН(б) про співпрацю або ненапад. Але наприкінці червня 1943 р. до Мінська прибула делегація з Полісся, яка складалася з кількох командирів білоруської самооборони і представників бульбівців. Вони представили білоруському національному активу меморандум про відносини до ОУН(б) [33].

Члени похідних груп ОУН, займаючи посади голів міських і районних управ, перекладачів та поліцейських, змушені були комунікувати з усім населенням регіону, включаючи представників національних меншин. Це було необхідним для формування «мережі таємних інформаторів» та пропаганди націоналістичних ідей серед різних верств. Для ефективного опору радянським загонам, ОУН проводила активну роботу з «збирання інформації про настрій населення». Це охоплювало не лише етнічних українців, а й усі спільноти, що проживали в районах діяльності повстанців (наприклад, у Довбиському районі), щоб випередити радянську агентуру та не допустити формування прорадянського підпілля серед меншин [43, с.148-149].

Тепер коли розглянули білорусів, час перейти до євреїв які також долучалися до лав ОУН-УПА. У лютому-березні 1943 р. націоналісти на території Волині створили УПА. Повстанська армія прийняла до своїх лав кілька тисяч українців та представників інших національностей – татар, грузинів, азербайджанців, вірмен, узбеків, росіян. До кінця 1943 р. в ній полягало близько 15 тисяч повстанців, які спираються на розгалужену структуру бандерівського підпілля та широку народну підтримку.

Прихід до Повстанської армії великих мас селян, брак певних професійних кадрів зажадали від командування швидкого вирішення цих проблем. Саме на цьому збройному етапі українського визвольного руху документально фіксується участь у ньому євреїв. Тут, очевидно, можна припускати, що діяльність українських повстанців була не чужа євреям –

вихідцям з України, для яких українська мова нерідко була другою, а можливо, і першою рідною мовою [26].

В УПА відчувалася гостра нестача лікарів, а саме хірургів. Чимало лікарів-українців забрали німці на початку війни із західних регіонів України для поповнення своїх потреб. Пораненим у боях бійцям новоствореної УПА потрібна була термінова допомога, і вона незабаром була організована. Ось як описує участь євреїв в українському Опорі в.о. керівника ОУН(б) у 1941–1943 роках Микола Лебідь: «Більшість лікарів УПА були євреї, яких УПА рятувала від знищення гітлерівцями».

Лікарів-євреїв вважали рівноправними громадянами України та командирами української армії. Тут необхідно підкреслити, що всі вони чесно і не тільки чесно, але й чесно, але й справді. всьому населенню, що об'їжджали території, організовували польові лікарні та лікарні в населених пунктах. Не залишали бойових лав у важких ситуаціях, навіть тоді, коли мали можливість перейти до червоних. Можливо, з пропагандисткою метою Лебідь дещо й прикрасив українсько-єврейську співпрацю, але участь євреїв в УПА – безперечний історичний факт [26].

Наприклад, у радіограмі в Центр 30 жовтня 1943 р. керівники одного з комуністичних партизанських загонів Бегма і Тимофєєв повідомляли: «Націоналісти в Домбровиці мобілізували всіх кравців для виготовлення теплого одягу на зиму. євреїв, особливо лікарів». Відзначали участь євреїв в УПА та радянські репресивно-каральні органи. Спеціальна доповідна записка начальника управління контррозвідки «Смерш» 1-го Українського фронту генерал-майора Осетрова секретареві ЦК КП(б)У Микиті Хрущову розповідає про затримання 1 лютого 1944 р. «активного члена ОУН, єврея» Лейби Йосиповича Домбровського.

З тексту випливає, що він, уродженець с. Вільшаниця Рокитнянського району Київської області, 1910 р. народження, з 1929 по 1941 р. перебував у ВКП(б). Закінчив юрфак Київського університету. На початку радянсько-

німецької війни був призваний до Червоної армії і, беручи участь у боях, у 1941 р. був поранений і потрапив у німецький полон [26].

Змінивши прізвище, ім'я, по батькові та національність на українця Леоніда Панфіловича Дубровського, йому вдалося вирватися із нацистської неволі. Оселившись у місті Рівному, він наприкінці 1941 р. встановив зв'язок з Організацією українських націоналістів і з початком збройної боротьби у 1943 р. став співробітником політичного відділу Української повстанської армії. Тут слід наголосити, що йдеться про найвищу політичну структуру УПА.

Працюючи в політвідділі, Лейба Домбровський написав низку «контрреволюційних націоналістичних листівок, брошур та звернень», у яких він «наклепував на Радянський Союз», заявляв, «що Москва пригнічує народи не російської національності», закликав пригноблені народи «до озброєної держави» [26].

На жаль, повстанські мемуари не донесли до нас справжніх цифр, імен і псевдонімів більшості лікарів-євреїв, які були в УПА. Тут можна навести лише деякі з них. Одним із найкращих лікарів у загоні УПА імені Івана Богуна, який базувався у південній частині Волинської області, був амбулаторний лікар Шая Давидович Варма («Скрипаль»). Виходячи з протоколу допиту після арешту в серпні 1944 р. органами НКВС, народився у Варшаві в 1909 р.

Вчився один рік у Франції, в 1937 р. закінчив Варшавський медичний інститут. До 1939 р. працював у єврейському шпиталі у Варшаві. Потім, під час німецько-польської війни, рятуючись від гітлерівців, виїхав до містечка Володимир-Волинський на Західній Україні, де працював лікарем-епідеміологом, а потім став лікарем сільської амбулаторії, яким і працював у роки німецької окупації. Був мобілізований в УПА у травні 1943 р., перебував там до серпня 1944 р., за цей час вилікувавши, згідно з його власними свідченнями на допиті, 200 українських повстанців [26].

В документах запілля Волині та Полісся міститься інформація про роботу військових шпиталів УПА. Оскільки повстанці відчували катастрофічний брак кваліфікованих медичних кадрів, лікарі-євреї масово залучалися до лікування поранених бійців. У звітах референтів УЧХ зафіксовано, що єврейські лікарі забезпечувалися повстанським командуванням фальшивими документами, харчуванням та охороною. Вони працювали під псевдонімами, що рятувало їх як від нацистських облав, так і від радянського переслідування [5, с. 767-769].

З наближенням радянського фронту багато представників національних меншин, які опинилися в УПА (часто це були колишні військовополонені Червоної армії), стали об'єктом пильної уваги радянських спецслужб. Перед приходом більшовиків НКВД посилило агентурну роботу. Агенти рекрутувалися, зокрема, з «нацменів» та колишніх полонених. Внаслідок цього цілий відділ азербайджанців зрадив і перейшов до радянських партизанів [6, с. 444].

Під час бою під Альбанівкою героїчно проявив себе кулеметник (можливо, росіянин за походженням). В бою найкраще виявив себе стрілець «Пушкін» (зі СУЗ), який зі своїм кулеметом доконував геройства. Однак, на превеликий жаль усього стрілецтва, був ранений і в дорозі помер. У бою на Буковині невідомий за іменем боєць зі сходу відзначився ліквідацією офіцера стрілець із сотні «Сірі Вовки» («східняк») влучним пострілом убив капітана спецвідділу з Чернівець [7 с. 41, 50].

У звітах Крайового проводу зазначається, що при прийомі до лав підпілля осіб інших національностей виникали труднощі з перевіркою їхньої лояльності, оскільки радянські органи часто засилали своїх агентів саме через ці категорії людей. Зафіксовані випадки, коли колишні радянські військовополонені (зокрема вихідці з Кавказу), перейшовши в УПА, згодом виявлялися «перевертнями» або ж, навпаки, ставали сумлінними бійцями, що вимагало від командирів постійної пильності та індивідуального підходу до кожного «нацмена» [8, с. 156, 184].

В УПА (особливо на Волині та Поліссі) формувалися окремі підрозділи, що складалися з представників інших народів – грузинів, азербайджанців, узбеків, татар, вірмен і росіян. Це були переважно колишні військовополонені Червоної армії, які перейшли на бік УПА. Значна кількість єврейських лікарів, фармацевтів та фельдшерів, врятованих від Голокосту підрозділами УПА, працювали у підпільних «криївках-шпиталях». Вони забезпечували медичну допомогу пораненим повстанцям і часто були єдиними фахівцями такого рівня в умовах глибокого підпілля [28, с. 182, 214].

Провідний ідеолог українського визвольного руху Йосип Позичанок у 1944 р. в ході внутрішньо-організаційної дискусії про політичний зміст боротьби зазначав, що в програмі не мусить бути ніякого антисемітизму і будь-якого фобства. В ній мусить бути визнано право меншин і навіть зазначено пільги тим, хто допомагатиме й офіруватиме в боротьбі за Українську державу». Про значну кількість єврейських лікарів в УПА писали навіть радянські партизани. У радіопрограмі командування рівненського партизанського з'єднання зазначалося: «На сьогодні серед націоналістів багато євреїв, особливо лікарів» [26].

По-різному склалася доля цих лікарів, одні як до прикладу Абрагам Штерцер, відійшли від підпілля зі зміною окупації і відходом німців. Другі ж, як Самуель Нойман – «Максимович» та «Кум», продовжили боротьбу у лавах повстанців до самої смерті. Останній з них був справді легендарною фігурою в УПА, тому дозволю собі навести ширшу характеристику, яка належить перу підполковника УПА Степана Фрасуляка – «Хмеля».

Доктор «Кум» – знана фігура в УПА. Його знали тисячі повстанців. Він по національності єврей, до нас був щиро прив'язаний, і хоч Організація дозволила йому по приході більшовиків вийти з підпілля, він волів ділити долю та недолю з нами надалі, а в потребі чесно загинути. Доктор «Кум» дотримав своє слово і 26 січня 1946 р. поліг у битві з військами НКВД, охороняючи шпиталь із пораненими повстанцями. Його заслуги належно оцінило керівництво українського визвольного руху – згідно з наказом

Головного Військового Штабу УПА, йому було присуджено Срібний хрест за заслуги [26].

Входження західноукраїнських земель до складу Радянської України змусило ОУН відмовитися від боротьби на кілька фронтів і зосередитися на протидії радянській системі. Це створення «нового духовного обличчя» організації стало фундаментом для того, щоб у майбутньому (після 1943 р.) залучати представників інших народів, які також потерпали від радянського режиму [40, с. 15].

Для підтримки збройних відділів ОУН намагалася налагодити систему постачання, що передбачало взаємодію з усіма верствами населення, включаючи ті громади, де компактно проживали національні меншини. Запілля мало стати «тилом», який гарантував не лише безпеку, а й логістику для армії. Функціонування повстанського запілля вимагало стабілізації ситуації в селах. Це означало, що адміністратори ОУН намагалися контролювати ситуацію в етнічно неоднорідних районах, щоб запобігти колаборації місцевих меншин із радянськими партизанами, які активно вербували їх у свої лави [48, с. 240-241].

Одним із маловивчених, але показових аспектів антиімперської боротьби ОУН(б) і УПА стала участь представників народів Кавказу та Середньої Азії. Доволі багато було кавказців, зокрема азербайджанців. Багато було так званих узбеків – «так званих», бо під цим словом дуже часто мали на увазі не лише етнічних узбеків, а усіх вихідців із Туркестану чи то Середньої Азії: таджиків, туркменів, каракалпаків, казахів та узбеків, фактично, одні з найперших з’являються в документах, у свідченнях, спогадах ветеранів УПА [53].

Один із перших національних відділів, який з’явився в УПА, це був відділ кавказців-мінометників, який був у відділі Івана Климишина на псевдо «Крук». Власне, один із перших боїв, який провели ці неукраїнці, був бій у липні 1943 р. з радянськими партизанами об’єднання імені Михайлова. Це було в Сурозьких лісах. І після цього комісар цього радянського з’єднання

Кузовков зазначав, що дуже хоробро й запекло бандерівці, в тому числі з цими кавказцями, воювали. Самостійний бій спільного національного відділу, де були узбеки, кавказці й росіяни відбувся місяцем пізніше, в серпні 1943 р. [53].

До речі, можна навіть простежити долю деяких солдатів, які воювали спершу в УПА, а потім пішли в Червону Армію. Наприклад, є документ про чотирьох татар, які втекли в ліс і пристали до партизанського відділу «Сіроманців». А потім уже є радянська база даних загиблих солдатів, в якій один із цих чотирьох вже числився загиблим, станом на вересень 1944 р. Це людина з тими ж самими даними, що вступила до відділу «Сіроманців».

Цікава доля склалася у вірмен та азербайджанців які служили в складі УПА. Вірменський відділ зрадив повстанців і перейшов на бік радянських партизанів-ковпаківців. Через це багато повстанців загинуло. Згодом ці вірмени служили в радянських каральних структурах, і відомо, що вже після війни ці вірмени воювали із упівцями. У свою чергу, азербайджанці потрапили до іншого радянського партизанського з'єднання під командуванням Михайла Шукаєва, де з них створили такий собі штрафбат. Тобто, ці люди повинні були кров'ю змивати свою зраду батьківщині. Їх кидали в найважчі бої, вони завжди йшли першими в атаку, тож, зі 130 людей, які перейшли на бік радянських партизанів, якщо не помиляюсь, десь 70 дожило до кінця війни. Але після того проти них порушили кримінальні справи – їм дали тривалі терміни ув'язнення й вони сиділи по таборах із тими ж бандерівцями, яких вони зрадили [53].

Отже, національні меншини такі як білоруси, євреї, представники народів Кавказу та Центральної Азії зробили помітний внесок у діяльність Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. Їхня участь, зумовлена спільними мотивами опору радянському тоталітаризму та нацистській окупації, проявлялася в різних формах: від безпосередньої участі в бойових підрозділах і розвідувально-диверсійних операціях до виконання допоміжних функцій у тиловому забезпеченні та пропагандистській роботі.

ВИСНОВКИ

У результаті нашого дослідження ми прийшли до наступних висновків.

Проведений аналіз наукової літератури засвідчив, що тема участі національних меншин України в Другій світовій війні спеціально не висвітлювалася. Водночас зусиллями багатьох істориків і краєзнавців нагромаджено значний фактичний матеріал і введено в науковий обіг велику кількість джерел. Їх опрацювання дозволило скласти більш-менш цілісне уявлення про те, як, у яких формах і яких масштабах національні меншини брали участь у подіях Другої світової війни.

Сформована нами джерельна база дозволила провести наукове дослідження і на її основі узагальнити наукове бачення проблеми, а підібрані принципи і методи дослідження зробили можливим його проведення та оформлення узагальнених результатів.

Вивчення цієї теми тривалий час перебувало під впливом радянської ідеологеми «єдиного радянського народу». Сучасний стан науки дозволяє відійти від етноцентричних концепцій та розглянути історію німців, євреїв, поляків, кримських татар та інших меншин як важливу складову українського чинника та предмета наукового аналізу, спираючись на методи джерелознавчої критики та опрацювання розсекречених архівних фондів.

Доля нашої Батьківщини у Другій світовій війні по-особливому драматична: українці були найбільшим бездержавним народом Європи, який узяв участь у воєнних подіях у кількох частинах світу в складі десятка армій різних держав і територія якого зазнала нищівних руйнувань, стала полем нелюдських експериментів і злочинів тоталітарних режимів. І тоді ж відновився придушений у 1920-х рр. український національно-визвольний збройний рух, той рух Опору, який не вичерпався в 1945 р.

На основі опрацьованої літератури і джерел у хронологічній послідовності та системному взаємозв’язку розкрито місце і роль національних меншин України на різних театрах бойових дій періоду Другої

світової війни. Часові рамки дослідження (1939–1945 рр.) охоплюють період великих змін соціальної структури та етнічного складу республіки, спричинених зовнішніми геополітичними впливами та внутрішньою політикою влади.

Відзначено, що основний тягар війни ліг на плечі титульного народ – українців. Водночас у різні форми боротьби, зокрема й у радянське підпілля і радянський партизанський рух було втягнуто значні маси українських меншин УРСР. Узагальнених відомостей про масштаби такої участі в літературі не зафіксовано, але конкретних фактів відображено надзвичайно багато. Щоправда, чітко встановлено, що склад радянського підпілля і партизанських формувань на території України був багатонаціональним.

Вивчення питання про розгортання і діяльність українського націоналістичного підпілля та Української Повстанської Армії були єдиною силою, що боролася за відновлення незалежної Української державності. В цій боротьбі українці шукали і знаходили підтримку в українському суспільстві, в тому числі й серед національних меншин. Проте ця боротьба потерпіла поразку, бо доводилося воювати як із гітлерівськими окупантами, так і переважаючими силами радянського режиму. Крім того, наклало свій відбиток і протиборство з поляками.

Оскільки тема не лише актуальні і важлива, вона потребує подальшого дослідження та осмислення. До цього спонукає нинішня російсько-українська війна. Адже для перемоги України потрібно консолідувати зусилля всього українського суспільства.

СПИСОК
ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Неопубліковані джерела

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі: ЦДАГО України). Ф. 30. Оп. 1. Спр. 578.

2. ЦДАГО України. Ф. 77. Оп. 1. Спр. 1.

3. ЦДАГО України. Ф. 67. Оп. 1. Спр. 25.

4. Державний архів Житомирської області (Держархів Житомирської області). Ф. 1153. Оп. 1. Спр. 7.

Опубліковані джерела

5. Літопис УПА. Нова серія. Т. 8: Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля 1944–1946 / [НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Вид-во «Літопис УПА» та ін.]. Київ-Торонто, 2006. 1448 с.

6. Волинь, Полісся, Поділля: УПА та Запілля 1944–1946. Документи і матеріали. Збірник містить документи керівництва УПА-Північ і УПА-Південь, Краєвого проводу ОУН ПЗУЗ і НВРО та груп (Воєнних Округ) «Заграва», «Богун», «Тютюнник» і з'єднань груп «33» (ПЗК «Москва»), «44» (ПСК «Одеса»). Київ-Торонто. 2006, 1448 с.

7. Літопис УПА. Том 12. Третя подільська воєнна округа УПА («Лисоня»). Торонто, 1989. 352 с.

8. Літопис УПА. Нова серія. Т. 18: Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-Східної та Південної України / [ред. рада: П. Сохань, П. Й. Потічний та ін. ; упоряд. О. Пагіря, В. Іванченко]. Київ-Торонто, 2011. 1160 с.

9. Літопис УПА. Т. 15. Кость Кіммельрайх: спомини командира відділу особливого призначення «УПА–Схід» / [ред.: Є. Штендера; з англомовн.; резюме і вст. ст.]. Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1987. 271 с.

10. Націоналістичний рух Опору на півночі Хмельниччини (1943–1948). Збірник документів / [упор., передм. та комент. В. Г. Берковського та В. М. Ковальчука]. Київ – Хмельницький: ПП Цюпак А.А., 2016. 260 с.

11. Сергійчук В. Український здвиг: Волинь. 1939–1955 / Київський національний ун-т. ім. Тараса Шевченка. Центр українознавства. Київ: Українська Видавнича Спілка, 2005. 840 с.

12. Сергійчук В. Український здвиг: Наддніпрянщина. 1939–1955 / Київський національний ун-т. ім. Тараса Шевченка. Центр українознавства. Київ: Українська Видавнича Спілка, 2005. 840 с.

13. Сергійчук В. Український здвиг: Поділля. 1939–1955. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2005. 840 с.

14. Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1942–1943)/ [зібрав і впоряд. В. Косик ; Львів. держ. ун-т ім. І. Франка, Ін-т укр. Археографії та джерелознавства ім. І. Крип'якевича]. Львів : [б.в.], 1999. Т. 3. 1999. 382 с.

Монографії, статті, наукові видання

15. Абрамович А. В решающей войне: Участие и роль евреев СССР в войне против нацизма. Тель-Авив, 1981. Т. 2. 746 с.

16. Абрамов А. Ф., Бульба А. И. Подвиг во имя жизни: Очерки о Героях Советского Союза, уроженцах Одесской области. Одеса: Маяк, 1984. 311 с.

17. Акопов М. А., Вербило О. М. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. Т. 2. Київ: Політвидав України, 1968. 520 с. // *Український історичний журнал. 1969. № 4. С. 135–136.*

18. Антонюк Я. Волинські чехи в українській визвольній боротьбі (на прикладі колонії Купичів) // *Український визвольний рух / [Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху]. Львів, 2014. Збірник 19. С. 202–222.*

19. Армстронг Д. Совесткие партизаны. Легенда и действительность. 1941–1944 Днепропетровск: ЗАО Центполиграф, 2007. 493 с.

20. Арад І. «У тіні Червоного Прапора: радянські євреї у війні проти нацистської Німеччини». Єрусалим: Яд Вашем, 2010.

21. Арад І. Катастрофа євреев на окупованих територіях Радянського Союзу (1941–1945). Днепропетровск: Центр Ткума; Москва: Центр Холокост, 2007. 816 с.

22. Бречак І. М., Клоков В. І, Русак А. В., Під прапором інтернаціоналізму. Київ : Київська книжкова фабрика, 1970. 201 с.

23. Вавринчук М. П., Олійник Ю. В., Смоленюк П. С., Телячий Ю. В. Воєнне лихоліття на Поділлі (1941–1945 рр.): монографія. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2007. 312 с.

24. Від Рейхстагу до Іводзіми. У полум'я війни. Україна та українці у Другій світовій /[В. В'ятрович, С. Громенко, М. Майоров та ін.]. Харків : Клуб сімейного дозвілля. 2017. 352 с.

25. Волянюк С. Над Збручем: Кам'янець-Подільська група УПА на Тернопільщині (друга половина 1944 р.). Львів: Літопис УПА, 2021. 176 с.

26. В'ятрович В. Українсько-єврейські буржуазні націоналісти. Українська Правда 2008. *URL: https://www.pravda.com.ua/articles/2008/01/23/3354867/* (дата звернення 10.05.2026).

27. Гогун О., Вовк О. Євреї у боротьбі за незалежну Україну. Живий журнал. 2012. URL: livejournal.com (дата звернення 10.05.2026).

28. Жилюк В. М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщинні у 1941–1955 рр.: Монографія. Рівне: Волинські обереги, 2008. 308 с.

29. Євреї України в Другій Світовій війні. Централізована бібліотечна система Шевченківського району міста Києва 2020. URL: https://share.google/BkTz5tcEhAsQvlBmq (дата звернення 10.05.2026).

30. Єгоров В. Ф., Кундаров П. О. Про перехід військовослужбовців 1-ї Словацької запасної дивізії на бік одеських партизанів (1944 р.). // *Український історичний журнал. 1965. № 5. С. 119-122.*

31. Єлисаветський С. Я. Євреї в антифашистському Опорі й радянському підпільно-партизанському русі в Україні // Український історичний журнал. 1995. № 3. С. 54–73.

32. Зельцер А. «Єврейська відповідь на неєврейське питання: «Де були євреї під час боїв?» 1941–1945 рр.» // *East-European Jewish Affairs. 2016. T. 46. № 1. C. 54–73.*

33. Катастрофа і опір українського єврейства (1941–1944). Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні / [ред.-упор. С. Я. Єлісаветський]. Київ: Ін-т політ. і етнонац. досл. НАН України, 1999. 423 с.

34. Кіпіані В., Малко Р., Коцарев О. та ін. Друга світова. Непридумані історії (не) наша, жива, інша. Київ: Vivat, 2022. 304 с.

35. Кляцєв Р. Білоруси в УПА. За нашу і вашу свободу. Історична правда. 2013. *URL: https://www.istpravda.com.ua/digest/2013/12/11/140386/* (дата звернення 10.05.2026)

36 Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 336 с.

37. Концептуалізація пам’ятійного дискурсу в умовах російсько-української війни. Аналітична записка / [відп. ред.: Р. Голик, Г. Дидик-Меуш; авт. колектив: Р. Голик, І. Орлевич, Г. Дидик-Меуш, Н. Колб, Н. Мисак, П. Артимишин, Е. Казан]. Львів: НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича, 2024. 150 с.

38. Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», губернаторство «Транснистрия». Днипро, 2016. 564 с.

39. Кубійович В. Національний склад радянської України в світлі совєтських переписів з 17.12.1926 і 15.01.1959: Відбитка із Збірника присвяченого пам’яті З. Кузелі. Записки НТШ т. CLXIX. Париж, 1962. 16 с.

40. Кундюба И. Д. Советско-польские отношения: 1939–1945. Киев, 1963. 206 с.

41. Магочій П.-Р. Україна: історія її земель та народів / [пер. з англ.: Е. Гийдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук; карти П.-Р. МАгочій; покажч. Л. Ільченко; наук. ред. С. Біленький; ред укр. вид. Л. Ільченко; відп. ред. В. Падяк]. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2012. 794 с.+карти_табл.

42. Мальгин, А. В. Партизанское движение Крыма и «татарский вопрос» 1941–1944 гг. 2-е изд., доп. Симферополь : СОНАТ, 2009. 188 с.

43. Матвійчук М. М., Міщенко Г. П. Вихована партією. Комсомол і молодь Житомирщини у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.). Київ: Вид-во Київського університету, 1960. 207 с.

44. Мизак Н. Подільський рубікон ОУН (по обидві сторони Збруча) [додаток до серії «За тебе, свята Україно». Кн. Дев'ятнадцята]. Чернівці: Друк. Арт, 2021. 232 с.

45. Михальчук Р. Ю. Смерть і виживання під час Голокосту: терени сучасної Рівненщини. Монографія. Рівне : Волин. обереги, 2022. 272 с.

46. Муковський І. Т., Лисенко О. Є. Звитяга і жертовність. Українці на фронтах Другої світової війни. Київ : Пошук – вид. агентство «Книга пам'яті України», 1997. 567 с.

47. На полях битв Другої світової війни: вихідці з України в європейському Русі Опору (науково-документальне видання. /[упоряд. А. Г. Філінюк (голова редкол.), В. Г. Байдич (відп. ред.), Ю. А. Клімчук (відп. секр.); вст. ст. : А. Г. Філінюк і Ю. А. Клімчук]. Хмельницький : ФОП Мельник А. А., 2019. 296 с.

48. Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історичні нариси / [відп. ред. Кульчицький С. В.] Київ: Наук. думка, 2005. 494 с.

49. Патриляк І. Перемога або смерть. Український визвольний рух у 1939–1960 роках / [Центр дослідження визвольного руху]. Харків: Книжковий «Клуб Сімейного Дозвілля», 2024. 688 с.

50. Полєтаєв Г. В. Євреї в радянському русі опору на Житомирщині. Науковий періодичний журнал. 2012. *URL: https://share.google/FX6JzkDubGjLFDxsN* (дата звернення: 10.05.2026).

51. Полєтаєв Г. В. Національний рух опору на Житомирщині (1941–1944 рр.) // *Матеріали IV Волинської міжнародної історико- краєзнавчої конференції, присвяченої 10-річчю заснування історичного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка. Житомир, 2011. С. 148–151.*

52. Полєтаєв Г. В. Польська присутність у радянському партизанському русі Опору на Житомирщині в 1941–1944 рр. // *Вісник Черкаського університету: наук. журн. Вип. 202 Серія Історичні науки Ч. 2 / [М-во освіти і науки, молоді та спорту України, ЧНУ ім. Б. Хмельницького]. Черкаси : Вид-во ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2011. С. 102–107.*

53. Притула В. Зневажений герой. До 90-ліття легендарного льотчика Амет-Хана Султана. Радіо Свобода 2010. *URL: radiosvoboda.org* (дата звернення 10.05.2026).

54. Слободянюк М. А. Антифашистський рух опору в Україні (1939–1945 рр.): історіографія проблеми : монографія. Дніпро, 2017. 460 с.

55. Слободянюк М. Єврейський рух опору в Україні: від контексту до концепту // *Український історичний журнал. 2020. №. 3. С. 66–79.*

56. Стародубець Г. На перетині двох світів: Волинь в умовах українського національно-визвольного руху 1940-х років // *Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху. Львів, 2014. Збірник 19. С. 384–396.*

57. Стародубець Г. М. Українське повстанське запілля: (2-га пол. 1943 – поч. 1946 рр.) / [наук. ред. Т. В. Марусик]. Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. 527 с.

58. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси / [ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії) та ін.; НАН України. Ін-т історії України]. Київ : Наук. думка, 2010. Кн. 1. 735 с.

59. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси / [ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії) та ін.; НАН України. Ін-т історії України]. Київ : Наук. думка, 2011. Кн. 2. 943 с.

60. Україна в епіцентрі протистояння світових систем (1939–1990) / [НАН України, Ін-т історії України]. Київ : Академперіодика, 2021. 544 с., 96 с. іл.

61. Україна у Другій світовій війні. Проти рашистської монополії на «велику перемогу» // *URL: https://banruscism.kubg.edu.ua/images/Zmist/UKRAINA_U_DRUHII_SVITOVII_VIINI._PROTY_RAShYSTSKOI_MONOPOLII_NA_VELYKU_PEREMOHU.pdf.*

62. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3 т. Т. 2: Радянський проект для України / [В. А. Гриневич, В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко]. Київ: Наук. думка, 2004. 528 [2] с.– С.238.

63. Філінюк А. Г. До питання про участь українців у Другій світовій війні в контексті гібридної війни Росії проти України та імперського сталінсько-брежнєвсько-путінського міфу // *Подільська старовина. 2020. № 2 (6). С. 149–158.*

64. Філінюк А. Національна і політична ідентифікація українців як чинник цивілізаційного протистояння в сучасній гібридній російсько-українській війні // *Формування української ідентичності в процесі збройного протистояння російській агресії. Матеріали Всеукр. наук.-практ. семінару. 28 лютого 2025 р., м. Бар Вінницької області. Бар : Ред.-видав. відділ Комунал. закладу вищої освіти «Барський гуманітарно-педагогічний коле58.дж імені Михайла Грушевського», 2025. С. 138–153.*

65. Філінюк А. Трансформація суспільного ставлення українців до теми національно-визвольного руху 1920–1950-х років упродовж сучасної московської збройної агресії // *Новітня доба /[гол. ред. Михайло Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича]. Львів, 2025. Вип. 13. С. 19–30.*

66. Чуткий А. І. Нариси з економічної історії України. Життя в умовах спотвореної реальності: від утворення радянської економічної моделі до її краху (1921–1991 роки): монографія. Ніжин: Видавець Лисенко М. М., 2026. 768 с.

67. Шурхало Д. «Бандерівський інтернаціонал»: неукраїнці в лавах УПА. Радіо Свобода 2017. *URL: radiosvoboda.org* (дата звернення 10.05.2026).

68. Щур Ю. Нарис історії діяльності Організації Українських Націоналістів на Східноукраїнських землях. Запоріжжя: МНК, 2006. 68 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Білоруси реконструюють Українську Повстанську армію

Білоруси в УПА. За нашу і вашу свободу

https://share.google/IbSa4GNtdHUSYMOcZ (дата звернення 10.05.2026)

Додаток Б

польська армія на шляху до Берліна, 1945 рік

Перша Польська Армія (1944–1945)

https://share.google/J8H47lcwNFKVbBhBX (дата звернення 10.05.2026)

Додаток В

Амет-Хан Султан, двічі герой Радянського Союзу

Амет-Хан Султан

https://share.google/BopfZXzosAgV7Yj8c (дата звернення 10.05.2026)